

IV skyrius

ŽMOGAUS TEISĖS IR JŲ ĮTVIRTINIMAS LIETUVOS RESPUBLIKOS KONSTITUCINĖJE TEISĖJE

1 poskyris. Žmogaus teisių samprata ir klasifikacija

2 poskyris. Žmogaus teisių, laisvių ir pareigų konstitucinė sistema

3 poskyris. Žmogaus teisių garantijos. Europos žmogaus teisių konvencijos reikšmė

1. Ketvirto skyriaus pavadinimas „Žmogaus teisės ir jų įtvirtinimas Lietuvos Respublikos konstitucinėje teisėje“ atskleidžia, kad jame bus nagrinėjamas ypač svarbus nacionalinės konstitucinės teisės sampratai kompleksinis žmogaus teisių institutas. Šiame skyriuje bus nagrinėjami tokie klausimai, kaip žmogaus teisių samprata, žmogaus teisių klasifikacija, žmogaus teisės Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, Konstitucijoje įtvirtintos asmens pareigos, žmogaus teisių ribojimas bei žmogaus teisių garantijos, Europos žmogaus teisių konvencijos reikšmė.

2. Žmogaus teisės – šiuolaikinės civilizacijos esminė vertybė. Jos yra ne vien teisinė, bet ir pilietinė, politinė, dorovinė kategorija. Nacionalinėje teisėje įtvirtinta žmogaus teisių koncepcija grindžiama Lietuvos Respublikos Konstitucijos 18 str. nuostata, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės. Teisinių vertybių skalėje žmogaus teisės užima aukščiausių vietą. Valstybės valdžios institucijoms, pareigūnams tenka pareiga gerbti ir saugoti žmogaus teises.

3. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtintos asmens pilietinės, politinės, socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės, taip pat jų apsaugos mechanizmas. Šių teisių konstitucinis katalogas, taip pat pagrindinių teisių apsaugos garantijos iš esmės atitinka visuotinai pripažintus žmogaus teisių apsaugos standartus.

4. Žmogaus teisių ribojimo problemos, žmogaus teisių garantijos – dar dvi temos, atskleidžiančios naujus žmogaus teisių instituto aspektus. Pagaliau aptariama ir Europos žmogaus teisių konvencijos reikšmė Lietuvos teisinėje sistemoje.

1 poskyris**ŽMOGAUS TEISIŲ SAMPRATA IR KLASIFIKACIJA****1.1. Žmogaus teisių samprata****1.2. Žmogaus teisių klasifikacija****1.1. Žmogaus teisių samprata**

Žmogaus teisių institutas Lietuvos konstitucinėje teisėje užima svarbią vietą. Jis yra glaudžiai susijęs ir su kitais konstitucinės teisės institutais, reglamentuojančiais valstybės valdžios institucijų formavimą, funkcionavimą ir kt. Žmogaus teisių institutą įtakoja ne tik nacionalinės teisės sistemos raida, valstybės konstituciniai politiniai procesai, bet ir tarptautinis žmogaus teisių reglamentavimas. Dabartinėje teisės doktrinoje dominuoja nuostata, kad žmogaus teisės negali būti traktuojamos siauru nacionaliniu aspektu, jos yra universalios ne tik jas deklaruojant, bet ir taikant. Tačiau tokia nuostata neprieštarauja atskirų valstybių žmogaus teisių konstitucinio reguliavimo ypatumams, tik jie neturi prieštarauti visuotinai pripažintiems žmogaus teisių principams.

Ypač didelė valstybių konstitucinių teisės nuostatų įvairovė reglamentuojant vidaus teisėje žmogaus teisių apsaugos mechanizmus. Žmogaus teisių išdėstymas įvairių šalių konstitucijose taip pat yra įvairus. Jos gali būti išreikštos konstitucijos preambulėse, atskiruose skirsniuose, konstitucijos pataisose priimant atskirus konstitucinius įstatymus ir kt. Taigi egzistuoja žmogaus teisių konstitucinio reguliavimo įvairovė ir turinio, ir jų teisinės formos įtvirtinimo požiūriu.

Žmogaus teisės – šiuolaikinės civilizacijos esminė vertybė. Jos yra ne tik teisinė, bet ir filosofinė, politinė, dorinė kategorija. Šiuo metu žmogaus teisių terminas yra įvairiai vartojamas: žmogaus teisės, žmogaus prigimtinių teisės, pagrindinės (fundamentalios) teisės ir laisvės, pilietinės laisvės ir kt. Dažniausiai šios sąvokos vartojamos kaip sinonimai. Kaip kai kurie autoriai pažymi, šios teisės ir laisvės nėra nei laisvės, nei teisės, bet yra siekiai ir standartai, kurie turi būti taikomi ir kuriais turi būti vadovaujamasi¹.

¹ Bradley A. W. and Ewing K. D. Constitutional and Administrative Law. Twelve edition. Longman. New York, 1998. P. 459.

Šiuolaikinė žmogaus teisių ir laisvių samprata susiklostė filosofijos ir dviejų teisės doktrinų – prigimtinių ir pozityviosios – raidos įtakoje. Prigimtinė teisės doktrina žvelgia į žmogaus teises kaip į neatskiriamas nuo individo teises, kurių ištakos – protas, dievo valia, žmogaus prigimtis. Pozityvizmas žvelgia į žmogaus teises kaip į valstybės duotas, nustatytas įstatymų ar kitų teisės aktų. Šiuo metu retai sutinkama grynųjų prigimtinių teisės ar pozityviosios teisės teorijų. Dominuoja prigimtinė žmogaus teisių samprata. Ji įtvirtinta ir JTO Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 1 str.: „Visi žmonės gimsta laisvi ir lygūs savo orumu ir teisėmis. Jiems suteiktas protas ir sąžinė, ir jie turi elgtis vienas kito atžvilgiu kaip broliai”.

Žmogaus teisių sąvoka glaudžiai susijusi su žmogaus orumo sąvoka.

Žmogaus teisių terminas yra plačiai vartojamas, tačiau ne visi autoriai žmogaus teises traktuoja kaip nedalomas, apimančias pilietines, politines ir ekonomines–socialines, kartais bandoma išskirti ir vadinamąsias pagrindines (*basic rights*) teises. Taip klasifikuojant teises, prie pagrindinių priskiriama teisė į gyvybę ir laisvę¹. Žmogaus teisių samprata gali būti nagrinėjama ir per poreikių sistemą².

Pagal šiuo metu Europos Taryboje ir Europos Sąjungos praktikoje susiklosčiusią žmogaus teisių nedalumo nuostatą ekonominės, socialinės ir kultūrinės teisės taip pat svarbios, kaip ir pilietinės, politinės teisės³.

Teisės moksle daug diskutuojama ir dėl teisės ir laisvės sąvokų skirtingumo⁴. Teisės požiūriu nėra didelio skirtumo tarp žmogaus teisės ir laisvės, nes laisvės – taip pat teisės tik kitoje žmogaus funkcionavimo sferoje, į kurią valstybė negali kištis, pvz.: minties laisvė.

Dabartinė žmogaus teisių sistema atspindi kelerių šimtmečių filosofines ir teises idėjas. Visą žmogaus teisių evoliucijos laikotarpį buvo vystomi trys svarbiausi žmogaus teisių aspektai – žmogaus integralumas (*integrity*), laisvė ir lygybė, taip pat ir pagarba kiekvieno žmogaus orumui. Šio proceso metu idealistiniai siekiai tapo ne tik kai kurių teisės aktų dalimi, atskirų valstybių teisinės sistemos komponentu, bet ir virto tarpautine žmogaus teisių apsaugos sistema.

Žmogaus teisių atsiradimo istorija siekia seniausius laikus – Senovės graikų ir romėnų humanizmo idėjas, judėjų, krikščionių etiką. Renesanso epochos filosofija praturtino žmogaus teises nauju turiniu. Žmogaus su-

¹ Plačiau apie tai : Gould C. C. Rethinking democracy: freedom and social cooperation in politics, economy, and society. Cambridge University Press 1990. P. 190–214.

² Pumputis A. Poreikių ir žmogaus teisių sistemos klausimu // Teisinės valstybės link. Jurisprudencija. Mokslo darbai. T. 15(7). Vilnius, 2000. P. 61–65.

³ Alston P. and Weiler J. H. H. An 'Ever Closer Union' in Need of a Human Rights Policy: The European Union and Human Rights // The EU and Human Rights. Edited by Philip Alston. Oxford university press, 1999. P. 31.

⁴ Stone R. Civil liberties. Blackstone Press Limited, 1994. P. 4–9.

verenumo suvokimas, jo nepriklausymas nuo monarcho valios tapo žmogaus teisių idėjų ištakomis. John Locke (Džonas Lokas) buvo vienas pirmųjų filosofų ir politikų kuris formulavo žmogaus teises kaip politinės sistemos koncepcijos integralų elementą. Tarp jo pasekėjų buvo daug žymių mokslininkų, o Jean-Jacques Rousseau buvo vienas žymiausių.

Moderni žmogaus teisių samprata įtvirtinta 1789 m. Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje. Tai dokumentas, kuriame įtvirtintos esminės prigimtinės žmogaus teisės – laisvė, lygybė, nuosavybės neliečiamybė ir kt. Kai kuriuose ankstesniuose teisės aktuose žmogaus teisės jau buvo skirtas dėmesys – tai Anglijos teisės aktai: 1215 m. *Magna Charta*, 1679 m. *Habeas corpus act*, 1689 m. Teisių bilis; taip pat 1776 m. Amerikos Nepriklausomybės deklaracija, 1787 m. JAV Konstitucijos pirmosios 10 pataisų (Teisių bilis) ir kt. Tačiau 1789 m. Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracija išlieka vienu svarbiausiu žmogaus teises skelbiančiu aktu, nes joje suformuluotas svarbus žmogaus teisių katalogas. Šios deklaracijos nuostatos atsispindėjo daugelyje vėliau priimtų Europos valstybių konstitucijų.

Taigi jau XVIII a. pabaigoje kai kurias pilietines ir politines teises bandyta teisiškai įtvirtinti. Šis procesas vyko kartu su konstitucijų atsiradimu. 1791 m. Prancūzijos Konstitucija buvo pradedama Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija, 1787 m. JAV Konstitucija buvo papildyta 1789 m. Teisių biliu, taigi žmogaus teisės nuo pat teisinio institucionalizavimo pradžios buvo suprantamos kaip svarbus konstitucinio reguliavimo komponentas.

Žmogaus teisių doktrina Lietuvoje klostėsi kaip europinės žmogaus teisių kultūros dalis, grindžiama prigimtinių teisių nuostatomis. Antai Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) preambulėje nurodoma, kad Statutas skirtas visiems pavaldiniams, kokio luomo jie bebūtų. Statuto 9 str. buvo įtvirtinta, kad visi turi būti teisiami pagal vieną rašytinę teisę. Taigi nors nebuvo ir negalėjo būti visų lygybės prieš įstatymą, teisė, kaip ir visuomenė, vis dar buvo luominė, tačiau ir toks principas jau yra žingsnelis teisinės lygybės link. Interpretuojant Statuto 1 str. galima formuluoti tokius principus: bausmę skiria tik teismas; rungiantis teismo procese, procese turi dalyvauti abi ginčo šalys; nekaltumo prezumpcija, tik teismas nustato kaltę; kiekvienas atsako už savo veiksmus, nėra atsakomybės be kaltės (7 str.). Šis demokratiškas principas statute visiškai įgyvendintas nebuvo, kadangi dėl tėvų išdavystės paveldimas žemes prarasdavo ir vaikai. Statuto 3 sk. 7 str. Lietuvos Didysis kunigaikštis įsipareigoja saugoti visų pavaldinių teises ir laisves. Šio skyriaus 8 str. deklaruojama teisė laisvai išvykti iš kunigaikštystės, išskyrus priešų žemes. Kai kurių teisių užsieniečiams ribojimas Lietuvoje tikriausiai susiklostė istoriškai, nes šio skyriaus 3 str. nurodoma, kad svetimšaliams nebus duodamos žemės

nuosavybės teise. Statute ginamos moterų turtinės teisės, garbė. Ne visoje kaimyninėse šalyse moterų teisėms skirta tiek dėmesio. Šios svarbios žmogaus teisės jau buvo skelbiamos Lietuvoje XVI a. pradžioje.

Prigimtinės teisės vertybės buvo puoselėjamos Vilniaus universitete. Dėstyta prigimtinė teisė. 1795 m. J. Stroinovskis išleido knygą „Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslas“. J. Stroinovskis tvirtino, kad kiekvienas žmogus iš prigimties yra laisvas ir nuo kitų nepriklausomas. Šalia prigimtinių laisvės ir lygybės teisių jis išskiria ir žmogaus nepriklausomybę naudotis nuosavybe.

Istorija padarė lemiamą įtaką Lietuvos žmogaus teisių doktrinos raidai, XVIII a. pabaigoje Lietuva buvo okupuota Rusijos imperijos, ir tik XX a. pradžioje (1918 m.) atgavus nepriklausomybę, vėl galėjo savarankiškai kurti teisę. 1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos žmogaus teisių nuostatos atitinka to meto Europos valstybių tradicijas. Didelę įtaką konstitucinės teisės formavimuisi turėjo M. Römerio darbai, bandę sugrąžinti Lietuvą į Europos valstybių konstitucinės tradicijos vagą.

1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija rėmėsi Vakaruose tuo metu populiarios liberalios filosofijos nuostatomis. Piliečių teisei padėčiai reglamentuoti 1922 m. Konstitucijoje buvo specialus skyrius „Lietuvos piliečiai ir jų teisės“. Jis yra tradicinis pagal to meto konstitucinę doktriną ir siejasi su 1789 m. Prancūzijos Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos nuostatomis. Kitose Lietuvos konstitucijose taip pat reglamentuojamos žmogaus teisės, tačiau, kaip pabrėžia M. Maksimaitis, nuolatinė nepaprastosios padėties taikymo praktika iškreipė žmogaus teisių įgyvendinimo tarpukario Lietuvoje praktiką, ir tai ypač trukdė atsiškleisti demokratijai, kurią nuoširdžiai norėta diegti 1922 m. Lietuvos Konstitucijos pagrindu¹.

1940 m. ir vėlesnė Sovietų Sąjungos okupacija sutrikdė savarankišką teisės vystymąsi, ir tik atgavus nepriklausomybę 1990 m. žmogaus teisės sugrįžo į Lietuvą kaip Vakarų demokratinių valstybių patirtis.

Kadangi Lietuva daugelį dešimtmečių nedalyvavo kuriant ir taikant tarptautinius žmogaus teisių principus, tai atgavusi nepriklausomybę, turėjo integruoti daugelį tarptautinės teisės nuostatų į įvairias, visų pirma į konstitucinės teisės, sritis. 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija buvo rengiama atsižvelgiant į pagrindinius Jungtinių Tautų Organizacijos ir Europos Tarybos dokumentus ir atitinka tarptautinius žmogaus teisių reikalavimus. Tai patvirtino ir Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 1995 m. sausio 24 d. Išvadoje dėl Europos žmogaus teisių ir pagrin-

¹ Plačiau apie tai: *Maksimaitis M.* Žmogaus teisių doktrinos raida tarpukario Lietuvoje // Teisės reforma Lietuvoje ir Lenkijoje ir Europos žmogaus teisių konvencija. Vilnius, 1999. P. 107.

dinių laisvių apsaugos konvencijos 4, 5, 9, 14 str. ir jos ketvirtojo protokolo 2 str. atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai.

Po Antrojo pasaulinio karo susiformavo ir nauja savarankiška tarptautinės teisės sritis – Tarptautinė žmogaus teisių teisė¹. Žmogaus teisės vis labiau tampa tarptautinės teisės objektu, ne tik valstybės vidaus teisės problema. Žmogaus teisės kaip visuotinai pripažintas konstitucinės teisės institutas įgyja rimtą konkurentą – tarptautinį teisinį reguliavimą, kuris šiuo metu daro ypač didelę įtaką žmogaus teisių doktrinai ir valstybių konstitucinės teisės nuostatoms. Šiuo metu neįsivaizduojamos žmogaus teisių studijos atibojant jas nuo tarptautinių žmogaus teises reglamentuojančių dokumentų. Tarptautinės žmogaus teisių teisės susikūrimui didelę įtaką turėjo 1948 m. gruodžio 10 d. Jungtinių Tautų Organizacijos (JTO) Generalinės Asamblėjos Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos paskelbimas ir kitų tarptautinių žmogaus teises įtvirtinančių dokumentų, pvz.: Europos Tarybos 1950 m. Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija ir kt. JTO ir Europos Tarybos dokumentai.

Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje buvo pirmą kartą paskelbtas tarptautinis žmogaus teisių katalogas, apimantis pilietines, politines ir socialines, ekonomines, kultūrines teises. Deklaracijoje yra apibrėžtos pagrindinės, arba elementarios, kiekvieno asmens teisės: teisė į gyvybę; teisė į asmens laisvės apsaugą ir asmens neliečiamybę; apsaugą nuo kankinimų, į lygybę prieš įstatymą, apsaugą nuo diskriminacijos, pažeidžiančios Deklaraciją; į teisminę teisių apsaugą; kai asmens pagrindinės teisės, pripažįstamos jam konstitucijos ar įstatymų, buvo pažeistos, į viešą ir teisingą bylos nagrinėjimą nepriklausomame ir bešališkame teisme; į nekaltumo prezumpciją; į asmeninio bei šeimos gyvenimo apsaugą; buto neliečiamybę; susirašinėjimo slaptumą; laisvo kilnojimosi ir gyvenamosios vietos pasirinkimo laisvę; teisę į nuosavybę; teisę į minties, sąžinės ir religijos laisvę; teisę ieškoti, gauti ir skleisti informaciją ir idėjas ir kt.

Visuotinė žmogaus teisių deklaracija įtvirtina ir tokias politines teises: teisę į taikių susirinkimų ir asociacijų laisvę, teisę dalyvauti valstybės valdyje tiesiogiai ar per išrinktus atstovus; taip pat ir kai kurias ekonomines socialines teises: teisę į socialinį aprūpinimą, darbą, į laisvą darbo pasirinkimą, į teisingas ir tinkamas darbo sąlygas ir į apsaugą nuo nedarbo, teisę į poilsį, teisę į apmokamas atostogas, pakankamą gyvenimo lygį, mokslą. Deklaracija formuluoja ir asmens teisę laisvai dalyvauti visuomenės kultūriniame gyvenime ir kt.

Deklaracija nenustato jokios teisių viršenybės, joje nekalbama ir apie konkrečius teisių ribojimus, tačiau Deklaracijos 29 str. numatoma, kad

¹ Plačiau apie tai : *Sieghart P.* The international law of human rights. Oxford University Press, 1992.

kiekvienas žmogus turi pareigas visuomenei; įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, kiekvienas žmogus negali patirti kitokių apribojimų kaip įstatymo numatytų vien tik tam, kad garantuotų kitų žmonių teisių ir laisvių deramą pripažinimą ir gerbimą siekiant patenkinti teisingus moralės, viešosios tvarkos ir visuotinės gerovės reikalavimus demokratinėje visuomenėje.

Kiti du svarbūs Jungtinių Tautų priimtą Tarptautinę žmogaus teisių chartiją sudarantys dokumentai – Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas bei Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas – buvo priimti 1996 m. (ir įsigaliojo 1976 m.).

Nors šiuolaikinėje tarptautinėje teisėje individo padėtis pasikeitė, ir dabar joje tiesiogiai įtvirtinamos tam tikros individo teisės, tačiau reikėtų pritarti V. Vadapalo išsakytai nuomonei, kad nereikia pervertinti tarptautinės teisės galimybių tiesiogiai reguliuoti individo teises ir pareigas, didžiausia individo teisių ir pareigų dalis yra ir bus reguliuojama vidaus teisės normomis ir užtikrinama valstybės institucijų pagalba, o tarptautinės priemonės ir toliau liks kaip papildomos, tai yra veikiančios ten, kur valstybės mechanizmas neveikia ar negali veikti¹.

Šiuo metu diskutuojama ir dėl Europos žmogaus teisių koncepcijos². Diskutuojant dėl šios koncepcijos, turima galvoje ne tik Europos Tarybos, bet ir Europos Sąjungos teisė. Europos *Jus Commune* pagrindą sudaro Europos žmogaus teisių konvencija, jos protokolai ir jų interpretacija Europos Žmogaus teisių teismo praktikoje, taip pat ir Europos Bendrijų Teisingumo Teismo praktika. Teisingumo teismas savo praktikoje plačiai naudojo Europos Sąjungos narių bendromis konstitucinėmis tradicijomis, susijusiomis su pagrindinių žmogaus teisių apsauga, ir suformulavo bendruosius Bendrijos teisės principus. Teisingumo teismas atsižvelgia ir į Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatas; ją ratifikavo visos valstybės Europos Sąjungos narės (tai atsispindi ir Europos Sąjungos sutarties str. 6(2) (*ex Article F (2)*) konsoliduotos Europos Sąjungos sutarties tekste). Europos Sąjungos žmogaus teisių doktrina atsispindi ir Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje, nors dėl jos teisinio statuso dar nėra galutinai nuspręsta, tačiau jai pritarė Europos Parlamentas 2000 m. lapkričio 14 d.

Žmogaus teisės gali būti suprantamos kaip asmens laisvės visuomenėje ir galimybės jas realizuoti. Žmogaus teises reglamentuoja teisės ir kitos socialinės normos. Vienas pagrindinių žmogaus teisių bruožų jų visuotinumas, universalumas, nedalumas; jos yra viena kitą sąlygojančios,

¹ Vadapalas V. Tarptautinė teisė. Bendroji dalis. Vilnius, 1998. P. 232–233.

² Plačiau apie tai: *Leben Ch. A European Approach to Human Rights // The EU and Human Rights* edited by Philip Alston. Oxford University Press. New York. 1999. P. 87–97.

žmogaus teisės remiasi lygiateisiškumo ir kitais principais. Žmogaus teisės pripažįstamos visiems asmenims nepriklausomai nuo jų individualių savybių. Kai kurios teisės gali būti skirtos ir tam tikrai asmenų grupei, pvz.: vaikams, neįgaliems asmenims ir pan.

Žmogaus teisės – sudėtinga teisinė kategorija. Kiekviena teisė turi tam tikrą norminį turinį ir suponuoja teisinį santykį tarp asmens ir viešosios valdžios institucijų tikslu apsaugoti esmines žmogiškąsias vertybes ir poreikius nuo nepagrįsto viešosios valdžios institucijų įsikišimo (tai vadinamasis vertikalusis ryšys). Todėl teisiniai santykiai tarp privačių subjektų nepatenka į klasikinę žmogaus teisių sampratą, nors žmogaus teisių doktrinos vystymasis šiuo metu apima ir kai kuriuos šio horizontalaus ryšio aspektus. Tipiška norminė žmogaus teisės struktūra apima subjektą, objektą ir teisinio santykio turinį. Kiekviena žmogaus teisė sukuria ir reguliuoja dvišalį neindividualizuotą viešosios teisės santykį, kuris formuoja teises ir pareigas. Vienos pusės teisė suponuoja kitai pusei pareigą. Teisės objektas ar turinys atspindi teisiniame santykiyje ir kartais įvardijamas tokiomis abstrakčiomis kategorijomis, kaip „laisvė“, „gyvybė“, „privatus gyvenimas“ ir kt.

1.2. Žmogaus teisių klasifikavimas

Žmogaus teisių klasifikavimas gali būti pagrįstas įvairiais kriterijais. Žmogaus teises galima skirstyti pagal teisių įtvirtinimo pobūdį, pagal jų turinį, pagal subjektų, kuriems jos skirtos grupes, pagal teisių ribojimo galimybes, pagal istorines jų susiformavimo sąlygas ir kitus kriterijus.

Pagal žmogaus teisių teisinio įtvirtinimo pobūdį (taip pat ir pagal teisinę galią) jas galėtume išskirti į pagrindines konstitucines, įtvirtintas konstitucijose, ir į formuluojamas kituose teisės aktuose. Konstitucinių teisių apsaugai yra skiriamas ypatingas dėmesys; jų apsaugą garantuoja ir konstitucinės priežiūros institucijos.

Pagal galimybes riboti teises jas galėtume klasifikuoti į absoliučias, t. y. neribojamas – pvz.: teisė į gyvybę, draudimas žmogų kankinti ir taikyti žiaurias bausmes; ir teises, kurios tam tikromis sąlygomis gali būti ribojamos, pvz.: laisvė, nuosavybė, teisė į informaciją ir kt.

Teises galėtume suskirstyti ir pagal specialius subjektus, kuriems jos yra skirtos, pvz.: vaikų; moterų, turinčių mažamečių vaikų; invalidų; neįgalių asmenų ir kt. Nors žmogaus teisės nėra siejamos su pilietybe, tačiau kartais tokios teisės (politinės teisės), kaip teisė dalyvauti valdant savo šalį tiesiogiai ar per išrinktus atstovus, rinkimų teisė, yra sietinos su pilietybe.

Paprastai žmogaus teisės yra skirtos individams, tačiau kai kuriais at-

vejais galėtume diskutuoti ir dėl kolektyvinių teisių, pvz.: tautinių mažumų teisės ir kt. Tačiau žmogaus teisės lieka individualios, tik kartais jos gali būti naudojamos kartu su kitais (išskyrus tautų apsisprendimo teisę). Kolektyvinės teisės kartais vadinamos solidarumo teisėmis ir priskiriamos vadinamosioms „trečiosios kartos teisėms“, t.y. istoriškai susiformavusioms vėliausiai. Tokioms teisėms priskiriama teisė į taiką, vystymąsi, sveiką aplinką, tautų apsisprendimo teisė ir kt. Jos kartais vadinamos ir kaip „tautų“ (*peoples*) teisės. Šiuo metu nėra vieningos nuomonės dėl „tautų“ apibrėžimo, tačiau šis terminas vartojamas tarptautiniuose dokumentuose reglamentuojant žmogaus teises; šios teisės dar nėra pakankamai iširtos ir yra ankstyvojoje savo teisinės evoliucijos stadijoje¹.

Pagal teisių turinį žmogaus teises galėtume grupuoti į pilietines² (asmenines), politines, ekonomines, socialines ir kultūrines.

Žmogaus teisių doktrinoje pilietinės ir politinės teisės yra dažnai suprantamos kaip teisės, įvardytos JTO dokumentuose. Nors Jungtinių Tautų 1948 m. priimtoje Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje pilietinės ir politinės, ekonominės, socialinės bei kultūrinės žmogaus teisės, pabrėžiant jų universalumą, yra dėstomos kartu, kiti du svarbūs Jungtinių Tautų priimtą Tarptautinę žmogaus teisių chartiją sudarantys dokumentai – Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas (1966) bei Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas (1966) – šias teises atskiria. Žmogaus teisės dažnai grupuojamos pagal šiuos aktus. Lietuva yra prisijungusi prie šių dokumentų.

Atskiriant pilietines ir politines teises nuo socialinių ekonominių ir kultūrinių, dažnai argumentuojama tuo, kad pilietinės ir politinės teisės yra priskiriamos „negatyviosioms teisėms“, t.y. šios teisės preziumuoja laisvę nuo valstybės (valstybei draudžiama jas pažeisti, ji turi nesikišti į jų įgyvendinimą) ir jų įgyvendinimas nekainuoja, o socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės priskiriamos „pozityviosioms“, t.y. jos reikalauja valstybės veiksmų ir išlaidų³. Tačiau reikėtų nepamiršti, kad kai kurių pilietinių ir politinių teisių tinkamas įgyvendinimas taip pat reikalauja nemažų

¹ Sieghart P. The international law of human rights. Oxford University Press, 1992. P. 368.

² Pilietinių teisių termino vertimas į lietuvių kalbą nėra tikslus, tačiau šiuo metu plačiai vartojamas verčiant tarptautinius žmogaus teisių dokumentus į lietuvių kalbą. Šis terminas galėjo būti išverstas ir kaip „civilinės teisės“, kadangi anglų kalbos terminas „civil rights“ nėra tapatinamas su pilietyste, kaip galėtume klaidingai spręsti iš lietuviško termino. Šiame leidinyje vartojamas pilietinių, o ne asmeninių teisių terminas, kadangi jis šiuo metu labiausiai paplitęs teisės doktrinoje. Norėtųsi atkreipti dėmesį, kad ir Konstitucinio Teismo aktų 1 knygos dalykinė rodyklėje, kurios sudarytojas yra K Lapinskas (Konstitucinio Teismo aktai. 1 kn. (1993–1995). Vilnius, 1998) taip pat vartojamas šis terminas.

³ Plačiau apie socialines ekonomines ir kultūrines teises ir jų santykį su konstitucija: Baltutytė E. Socialinės ekonominės teisės ir konstitucija: kai kurie lyginamieji aspektai // Konstitucija, žmogus, teisinė valstybė. Vilnius, 1998. P. 163–172.

valstybės išlaidų, pvz.: teisė į teismą per trumpiausią įmanomą (protinę) laiką ir kai kurios procesinės garantijos – teisė į nemokamą teisinę pagalbą bei kt.

Kontinentinėje Europoje susiformavo požiūris, kad pagrindinės žmogaus teisės turi ne tik vadinamąją negatyviąją dimensiją, t.y. kad valstybė neturi kištis į jų įgyvendinimą, bet ir vadinamąją pozityviąją dimensiją, t.y. valstybė turi garantuoti individui ir įgyvendinti tam tikras priemones, kad asmuo galėtų naudotis teisėmis¹.

Pilietinės ir politinės teisės kartais yra priskiriamos „absoliučioms“ teisėms, o socialinės, ekonominės, kultūrinės traktuojamos kaip programinės, palaipsniui realizuojamos ir todėl nėra tokioms priskiriamos².

Pilietinės ir politinės teisės dažnai yra vardinamos kartu ir ne visada išskiriamos ne tik todėl, kad jos susiformavo tuo pačiu laikotarpiu, bet ir todėl, kad kai kurios jų gali būti įvairiai traktuojamos, pvz.: žodžio laisvė, susirinkimų laisvė ar asociacijų laisvė – ir kaip politinės, ir kaip pilietinės teisės.

Pilietinių ir politinių teisių katalogą galima rasti JTO Pilietinių ir politinių teisių pakte, Europos žmogaus teisių konvencijoje ir kituose tarptautiniuose dokumentuose. Šių teisių išdėstymas galėtų būti įvairus. Pilietinėms teisėms galėtų būti priskirtos tokios teisės: teisė į gyvybę, kankinimų ir nežmoniško bei orumą žeminančio elgesio ar baudimo draudimas, vergijos ir priverstinio darbo draudimas, teisė į asmens laisvę ir asmens neliečiamybę, lygiateisiškumas, *habeas corpus* teisės, teisė į teisingą teismą, teisė į gynybą, viešas bylos nagrinėjimas, viešas nuosprendžio skelbimas, nekaltumo prezumpcija, teismo nešališkumas ir nepriklausomumas, priemonių lygybė, įrodymų taisyklės, *nullum crimen sine lege*, *nullum poena sine lege*, *lex retro non agit*, *non bis in idem*, judėjimo (kilnojimosi) laisvė, saviraiškos laisvė, žodžio laisvė, spaudos laisvė, teisė į informaciją, sąžinės laisvė, tikėjimo laisvė, susirinkimų laisvė, teisė jungtis į asociacijas, teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą, lygiateisiškumas ir kt.

Prie politinių teisių galėtume priskirti teisę dalyvauti valdant savo šalį tiesiogiai ar per išrinktus atstovus, teisė dalyvauti rinkimuose – rinkti ir būti išrinktam (kai kuriais atvejais ir teisė jungtis į asociacijas bei žodžio laisvė ir kt.).

Norėjęsi atkreipti dėmesį, kad ekonominės ir socialinės teisės tarptautiniu mastu buvo pripažintos netgi anksčiau, nei pilietinės ir politinės

¹ Ruiz B. R. Privacy in Telecommunications. A European and an American approach. Kluwer Law International. Printed in the Netherlands, 1997. P. 6–7.

² Vierdag E. W. The Legal Nature of the Rights Granted by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Netherlands Journal of International Law. Vol. 9 (1978). P. 103.

teisės¹. XIX a. pabaigoje buvo suprasta, kad darbo sąlygų pagerinimas nacionaliniu mastu reikalauja tarptautinio bendradarbiavimo ir koordinavimo. Pirmoji konferencija tarptautiniams susitarimams minėtoje srityje priimti buvo surengta Vokietijoje 1890 m., tačiau šis procesas nebuvo toliau vystomas. Socialinių teisių raidai didelę reikšmę turėjo Tarptautinės darbo organizacijos susikūrimas 1919 m.

Socialinių, ekonominių, kultūrinių teisių katalogas yra išdėstytas jau minėtame JTO Tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte, Europos Tarybos Socialinėje chartijoje (1961 m.), taip pat ir Pataisytoje Europos socialinėje chartijoje (1996 m.). Lietuva yra šią chartiją ratifikavusi 2001 m. gegužės mėn.

Socialinėms ir ekonominėms teisėms galėtume priskirti teisę į darbą, teisę laisvai pasirinkti darbą, teisę į saugias darbo sąlygas, į teisingą darbo užmokestį ir lygų apmokėjimą už lygiavertį darbą, teisę į poilsį, laisvalaikį, apmokamas atostogas, teisę jungtis į profesines sąjungas, teisę streikuoti, teisę į socialinį aprūpinimą (ir socialinį draudimą), teisę laisvai sudaryti santuoką, moterų teisių apsauga iki ir po gimdymo, vaikų ir paauglių teisių apsauga, teisę į pakankamą gyvenimo lygį, teisę būti apsaugotam nuo bado, teisę į sveikatą ir kt.

Europos socialinėje chartijoje socialinės teisės dar labiau išplečiamos. Galima paminėti tokias: teisę sudaryti kolektyvines darbo sutartis, teisę į profesinę orientaciją ir profesinį mokymą, kiekvienas asmuo, neturintis lėšų, turi teisę į socialinę paramą ir medicinos pagalbą, teisę naudotis socialinių tarnybų teikiamomis paslaugomis, invalidų teisę į profesinį apmokymą, reabilitaciją, šeimos teisę į tam tikrą socialinę, teisinę ir ekonominę apsaugą, moterų ir vaikų teisę į tam tikrą socialinį ir materialinį aprūpinimą.

Kultūrinėms teisėms priskirtinos teisė į mokslą, teisę pasirinkti savo vaikams mokyklą ir religinį bei dorovinį auklėjimą, teisę dalyvauti kultūriniame gyvenime, naudotis mokslo pažangos laimėjimais, autoriaus teisių apsauga, mokslinių tyrimų ir kūrybinės veiklos laisvė ir kt.

Socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės yra glaudžiai susijusios su pilietinėmis ir politinėmis teisėmis. Tokią nuostatą patvirtina ir Europos žmogaus teisių teismo praktika. Pvz.: byloje: Salesi prieš Italiją² Teismas pripažino Europos žmogaus teisių konvencijos 6(1) str. pažeidimą ginče dėl socialinės išmokos neišmokėjimo, dėl kurios buvo kreiptasi remiantis Italijos konstitucijos 38 str., nustatančiu tam tikras sąlygas socialinei pa-

¹ *Asbjorn Eide*. Economic, social and cultural rights as human rights // Economic, social and cultural rights. Edited by Asbjorn Eide, Catarina Krause and Allan Rosas. Martinus Nijhoff Publishers, 1995. P. 27–28.

² *Salesy v. Italy*, Judgment of 26 February 1993. Publications of the European Court of Human Rights. Series A. No. 257–E.

ramai. Ginčas truko daugiau nei 6 metus. Teismas interpretavo, kad Konvencijos 6 str. 1 d. (reglamentuojanti teisę į teismą per įmanomai trumpiausią laiką ir kt.) turi būti taikoma ir socialinio draudimo srityje.

Ekonominės teisės atlieka dvigubą funkciją, ypač tai ryšku nagrinėjant teisę į nuosavybę (kuri yra priskiriama ir pilietinių teisių grupei). Iš vienos pusės ji sudaro galimybes asmeniui į adekvatų gyvenimo lygį, o iš kitos pusės – ji yra nepriklausomybės ir laisvės pagrindas. Teisė į nuosavybę turi būti lydimą ir kitų dviejų teisių, t.y. teisės į darbą ir socialinę saugą. Teisė į darbą taip pat sudaro pagrindą asmens nepriklausomybei.

Kultūrinės teisės taip pat glaudžiai susijusios su kitomis teisėmis, pvz.: teisė į tautinių mažumų kultūrinio identiteto išsaugojimą susipina ne tik su socialinėmis ekonominėmis teisėmis, bet ir su pilietinėmis politinėmis.

Klaidinga būtų manyti, kad visos socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės turi būti užtikrinamos vien tik valstybės pastangomis, kad jos yra labai brangios ir susijusios su didelio biurokratinio aparato funkcionavimu. Tokia nuomonė susijusi su labai siauru tokių teisių prigimties supratimu¹. Neginčijama yra tai, kad su valstybės išpareigojimais yra susijęs reikalavimas individui turėti realias galimybes būti aktyviam ekonominių ir socialinių procesų dalyviui (kaip nurodoma 1986 m. JTO Deklaracijos Teisės į vystymąsi 2 str.). Kiekvienas turi stengtis, kiek tai yra įmanoma, savo iniciatyva ir lėšomis užtikrinti savo poreikius. Valstybė visų pirma turi gerbti asmens nuosavybę ir kitus jo resursus, jo laisvę pasirinkti darbą ir imtis tam tikrų veiksmų ar tam tikro resursų panaudojimo, kad būtų patenkinti jo poreikiai. Valstybės pareiga – sudaryti tinkamas ekonomines teises sąlygas, netrukdančias ekonominių veiksmų laisvės, sukuriančias sąžiningos konkurencijos galimybes ir kt.

Gali būti pasirinktas ir kitas žmogaus teisių klasifikavimo kriterijus. P. Sieghart'o pateiktoje klasifikacijoje socialinės, ekonominės, kultūrinės, politinės ir pilietinės teisės yra grupuojamos pagal šias sritis: I) fizinis integralumas (teisė į gyvybę, laisvės neliečiamumas, judėjimo laisvė, prieglobsčio teisė ir kt.); II) gyvenimo lygio teisės (socialinė sauga, šeimos ir asmens gerovė, sveikatos priežiūra ir kt.); III) sveikata (vaikų sveikata, kūdikių mirtingumo sumažinimas, epideminių ligų, profesinių susirgimų prevencija ir kt.); IV) šeimos gerovė (*family*) (santuokos sudarymo laisvė, šeimos apsauga, motinystės ir vaikystės apsauga ir kt.); V) darbas (teisė į darbą, apmokėjimas už darbą, darbo sąlygos, vergijos ir priverstinio darbo draudimas ir kt.); VI) socialinė sauga, parama ir gerovė; VII) mokslas ir mokymas (teisė į mokslą, į profesinį rengimą ir kt.);

¹ Eide A. Economic, social and cultural rights as human rights // Economic, social and cultural rights. Edited by Asbjorn Eide, Catarina Krause and Allan Rosas. Martinus Nijhoff Publishers, 1995. P. 36.

VIII) nuosavybė (teisė į nuosavybę, nuosavybės neliečiamumas ir kt.); IX) teisinė apsauga (*legal integrity*) (pilietybė, vaikų pilietybė, lygiateisiškumas, lygybė prieš įstatymą, *habeas corpus* teisės, teisingas bylos nagrinėjimas, nepriklausomas teismas, teismo proceso rungtyniškumas, kaltinamojo teisių apsauga ir kt.); X) asmens psichinis ir moralinis integralumas (orumas, privataus gyvenimo neliečiamumas, korespondencijos slaptumas, saviraiškos laisvė, laisvė išpažinti religiją, meninės ir mokslinės kūrybos laisvė ir kt.); XI) bendra veikla (*joint activities*) (susirinkimų laisvė, teisė jungtis į asociacijas, teisė jungtis į profesines sąjungas, teisė sudaryti kolektyvines sutartis ir kt.); XII) politika ir demokratija (teisė dalyvauti valdant savo šalį, laisvi rinkimai teisė, peticijų teisė); XIII) kolektyvinės teisės (tautų apsisprendimo teisė, teisė į taiką ir saugumą, teisė į vystymąsi, teisė į sveiką aplinką)¹.

P. Sieghart'o pateiktos klasifikacijos privalumas – ji atspindi žmogaus teisių nedalumo principą. Šis principas taip pat atsispindi ir Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje. Europos Sąjungos teisėje ilgą laiką nebuvo specialaus dokumento, reglamentuojančio žmogaus teises. Ši trūkumą papildė Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatos. 2000 m. buvo priimta Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija², nors ši Chartija kol kas nėra teisiškai privalomas dokumentas, ji neabejotinai reikšminga. Chartijoje atsispindi naujoji Europos Sąjungos politika žmogaus teisių srityje, nes pilietinės ir politinės teisės yra dėstomos kartu su socialinėmis, ekonominėmis, kultūrinėmis tuo pabrėžiant jų nedalumo ir visų teisių vienodo svarbumo principą. Šis neabejotinai reikšmingas dokumentas ateityje turėtų būti įtrauktas į Europos bendrijų steigimo sutartis.

Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija – moderniausias šių laikų žmogaus teises reglamentuojantis tarptautinis dokumentas. Chartijos preambulėje pabrėžiama, kad ši Chartija dar kartą patvirtina teises, kurios pirmiausia kyla iš konstitucinių tradicijų ir bendrų tarptautinių vertybių narių įsipareigojimų, Europos Sąjungos sutarties, Bendrijos sutarčių, Europos žmogaus teisių ir pagrindinių teisių apsaugos konvencijos, Bendrijos ir Europos Tarybos priimtų Socialinių Chartijų ir Europos Bendrijų Teisingumo Teismo bei Europos žmogaus teisių teismo precedentų teisės. Šioje Chartijoje žmogaus teisės ir laisvės dėstomos kartu ir klasifikuojamos pagal šias sritis: orumas, laisvės, lygybė, solidarumas, teisingumas, atskirai išskiriamos ir piliečių teisės (tai Europos Sąjungos ir kai kurių kitų asmenų teisės).

¹ Sieghart P. The international law of human rights. Oxford University Press, 1992.

² Chartijos tekstas cituojamas pagal leidinį „Žmogaus teisės: Europos Tarybos ir Europos Sąjungos dokumentai“. Vilnius, 2000. Chartijos tekstą kitomis kalbomis galima rasti adresu <http://www.europarl.eu.int>

Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje prie žmogaus orumo teisių priskiriamos tokios teisės – žmogaus orumas, teisė į gyvybę, teisė į asmens vientisumą (ši teisė apima ir žmogaus teises medicinos ir biologijos srityje, ir yra skirta asmens fizinio ir protinio vientisumo pagarbai), kankinimo, nežmoniško ar žeminančio elgesio ir tokių bausmių draudimas, vergijos ir priverčiamojo darbo uždraudimas.

Prie teisių į laisvę priskiriamos – teisė į laisvę ir saugumą, pagarba privačiam ir šeimos gyvenimui, asmens duomenų apsauga, teisė tuoktis ir teisė sukurti šeimą, minties, sąžinės ir religijos laisvę, saviraiškos ir informacijos laisvę, susirinkimų ir asociacijos laisvę, menų ir mokslų laisvę, teisė į mokslą, laisvę pasirinkti užsiėmimą ir teisė įsidarbinti, laisvę užsiimti verslu, teisė į nuosavybę, teisė į prieglobstį, apsauga perkėlimo, išsiuntimo ar išdavimo atvejais.

Prie lygybės teisių priskiriama – lygybė įstatymui, diskriminavimo draudimas, kultūrų, religijų ir kalbų įvairovė, vyrų ir moterų lygybė, vaiko teisės, senyvų žmonių teisės, neįgalių žmonių integracija.

Chartijoje solidarumo teisėms priskiriama: darbuotojų teisė į informavimą ir konsultavimą įmonėje, kolektyvinių derybų ir veiksmų teisė, teisė į įdarbinimo paslaugas, apsauga nuo nepagrįsto atleidimo iš darbo atveju, teisė į tinkamas ir teisingas darbo sąlygas, vaikų darbo draudimas ir jaunimo apsauga darbe, šeimos ir profesinio gyvenimo teisės (apima šeimos teisę į teisinę, ekonominę ir socialinę apsaugą), socialinė apsauga ir socialinė parama, sveikatos apsauga, bendriausių ekonominių paslaugų prieinamumas, aplinkos apsauga, vartotojų apsauga.

Teisingumo teisėms Chartija priskiria tokias teises: teisę į veiksmingas teisinės gynybos priemones ir teisingą bylos nagrinėjimą, nekaltumo prezumpciją ir teisę į gynybą, nusikaltimo bausmių teisėtumo ir proporcingumo principus, teisę nebūti du kartus teisiamam ar baudžiamam už tą patį nusikaltimą.

Europos Sąjungos piliečių teisėms priskiriama: teisė balsuoti rinkimuose į Europos Parlamentą ir būti kandidatu, teisė balsuoti ir būti kandidatu vietos savivaldos rinkimuose, teisė į gerą administravimą, teisė susipažinti su dokumentais, teisė kreiptis į ombudsmeną, teisė teikti peticijas, judėjimo ir gyvenamosios vietos laisvė, diplomatinė ir konsulinė apsauga. Kai kurios šių teisių priskiriamos ir kitiems asmenims, gyvenantiems ar turintiems savo registruotą būstinę kurioje nors valstybėje narėje, o teisė į gerą administravimą numatoma kiekvienam asmeniui.

Žmogaus teisių doktrinoje kartais išskiriamos „trijų kartų“ teisės, šiuo atveju grupuojant teises pagal jų istorinį susiformavimo laikotarpį. Prie pirmos kartos teisių priskiriamos pilietinės politinės žmogaus teisės, kurios jau buvo deklaruotos XVIII a., prie antros – socialinės, ekonominės ir kultūrinės, jos įsitvirtina po Pirmojo pasaulinio karo, o prie trečios

kartos – teisės į vystymąsi, sveiką aplinką, į taiką ir kt. (jos susiformavo XX a. pab.).

Šiuo metu formuojasi ir naujos žmogaus teisės, tiksliau – kiek kitoks požiūris į žmogaus teises jas grupuojant kitais pagrindais, t.y. tam tikrose srityse, pvz.: sveikatos priežiūroje neatskiriant socialinių teisių nuo individualių. Tai pasakytina ir apie paciento teises. Žmogaus teisės sveikatos priežiūros srityje vadinamos paciento teisėmis. Pacientų teisės gali būti interpretuojamos kaip socialinės ir kaip individo teisės. Paciento individualios teisės skirtos jo laisvei bei privačiam gyvenimui apsaugoti, ir jos yra vadinamosios neigiamos prigimtys, nes siekia apsaugoti asmenį nuo visuomenės ir valstybės nepagrįsto įsikišimo į jo sveikatos ir privataus gyvenimo sritį. Paciento teisės kaip socialinės teisės, o teisė į sveikatos priežiūrą ir yra tokia, turi užtikrinti asmeniui galimybę dalyvauti lygiais pagrindais socialinių vertybių vartojime ir yra pozityviosios prigimtys, nes suformuoja valstybei pareigą užtikrinti, kad asmuo turėtų galimybę lygiais pagrindais su kitais dalyvauti socialinių vertybių paskirstyme. Šiuo metu paciento teisėms (ir individualioms, ir socialinėms yra skirta Europos Tarybos Žmogaus teisių ir jo orumo konvencija, nustatanti apsaugą biologijos ir medicinos srityse (1996 m.) (Žmogaus teisių biomedicinoje konvencija). Lietuva taip pat pasirašė šią konvenciją (1997-04-04), bet neratifikavo. Ši konvencija jau įsigaliojo. Konvencija ypač svarbi, kadangi formuoja bendruosius žmogaus teisių apsaugos principus biomedicinos srityje. Biomedicinos tyrimai – sudėtinga sveikatos teisės sritis, kurioje susikerta žmogaus teisių ir biomedicinos mokslo vystymo interesai. Svarbi yra konvencijos 2 str. nuostata, kad žmogaus interesai ir gerovė turi būti svarbesni už išimtinis visuomenės ar mokslo interesus. Konvencijoje pirmą kartą tarptautiniu lygiu detalai reglamentuojami įvairūs pacientų teisių aspektai. Konvencijos dalyvės turi išsipareigoti ginti visų žmonių orumą bei tapatybę ir užtikrinti pagarbą kiekvieno asmens neliečiamumui bei kitoms teisėms ir pagrindinėms laisvėms taikant biologijos ir medicinos mokslus. Valstybės, atsižvelgdamos į sveikatos apsaugos poreikius ir turimus išteklius turi imtis reikiamų priemonių, kad jų jurisdikcijos ribose būtų užtikrintas vienodas atitinkamos kokybės sveikatos priežiūros prieinamumas. Bet kokia intervencija į sveikatos sritį, įskaitant ir tyrimus, turi būti vykdoma laikantis tam tikrų profesinių išsipareigojimų ir standartų. Konvencija reglamentuoja tokius paciento teisių aspektus, kaip sutikimą medicinos procedūrai, privataus gyvenimo apsaugą ir teisę į informaciją, žmogaus genomo apsaugą ir genetinius tyrimus, biomedicinos tyrimus, organų ir audinių paėmimą iš gyvų donorų transplantacijos tikslais, draudimą gauti pajamas ir disponuoti žmogaus kūno dalimis, kompensaciją už neteisėtą žalą. Šių teisių galimi apribojimai yra formuojami Konvencijos 26 str. nurodant, kad negali būti taikomi jokie šioje

konvencijoje išdėstytų teisių ir jų apsaugos priemonių apribojimai, išskyrus tuos, kurie numatyti įstatymų ir yra būtini demokratinėje visuomenėje, norint užtikrinti visuomenės saugumą, užkirsti kelią nusikaltimams, apsaugoti visuomenės sveikatą bei žmogaus teises ir laisves.

Žmogaus teisių biomedicinoje konvencija nustato minimalius paciento teisių apsaugos standartus, kadangi konvencijos 27 str. formuluojamas principas, kad ši konvencija neapriboja galimybės ir netrukdo valstybei imtis didesnių apsaugos priemonių biologijos ir medicinos srityje negu numato ši konvencija.

Konvencija remiasi Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos, Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos, JTO Vaiko teisių konvencijos, Europos Socialinės chartijos, Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto, Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakto, Konvencijos dėl žmogaus apsaugos automatizuotai apdorojant asmens duomenis principais. Konvencija taip pat turi ir protokolą, kurį Lietuva taip pat pasirašė, draudžiantį klonuoti žmogų.

Žmogaus teisių biomedicinoje konvencijoje formuluojamas ir labai svarbus naujas konstitucinio lygmens principas, praplečiantis asmens diskriminacijos draudimo sritis – draudžiama bet kokia asmens diskriminacija dėl jo paveldimų genetinių savybių (11 str.). Draudimas asmenį diskriminuoti dėl jo genetinių savybių nebuvo įvardytas Europos žmogaus teisių Konvencijos 14 str., kuriame draudžiama asmenį diskriminuoti dėl asmens lyties, rasės, odos spalvos, kalbos, religijos, politinių ar kitokių pažiūrų, tautinės ar socialinės kilmės, priklausymo tautinei mažumai, nuosavybės, gimimo ar kitokio statuso.

Taigi šiuo metu egzistuoja didelė žmogaus teisių klasifikacijų įvairovė. Žmogaus teisės nuolat vystosi, pasipildo naujomis, keičiasi ir jų turinys. Taigi ir ateityje vieningas požiūris į žmogaus teises ir jų klasifikaciją vargu ar įmanomas.

2 poskyris**ŽMOGAUS TEISIŲ, LAISVIŲ IR PAREIGŲ KONSTITUCINĖ SISTEMA****2.1. Žmogaus teisės Lietuvos Respublikos Konstitucijoje****2.2. Pilietinės teisės****2.3. Politinės teisės ir laisvės****2.4. Socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės****2.5. Asmens pareigos****2.6. Žmogaus teisių ribojimo problemos****2.1. Žmogaus teisės Lietuvos Respublikos Konstitucijoje**

Žmogaus teisės sudaro vieną svarbiausių konstitucinės teisės institutų. 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija buvo rengiama atsižvelgiant į pagrindinius Jungtinių Tautų ir Europos Tarybos dokumentus ir atitinka tarptautinius žmogaus teisių reikalavimus. Tai patvirtino ir Lietuvos Respublikos Konstitucinis teismas 1995 m. sausio 24 d. Išvadoje dėl Europos žmogaus teisių konvencijos 4, 5, 9, 14 str. ir jos ketvirto protokolo 2 str. atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai. 1993 m. Lietuva tapo Europos Tarybos nare, 1995 m. ratifikavo Europos žmogaus teisių konvenciją, kuri daro ypač didelę įtaką formuluojant naują Lietuvos teisės doktriną. Rengiant Konstituciją, buvo atsižvelgta ir į 1922 m. Lietuvos Konstitucijos tradiciją.

Šiame poskyryje žmogaus teisės Lietuvos Konstitucijoje bus nagrinėjamos ne tik jų turinio, bet ir Konstitucijos normų formulavimo požiūriu. Detaliau bus interpretuojama tik dalis konstitucinių teisių ir laisvių išskiriant pagrindinius akcentus, nes detaliu visų konstitucinių teisių ir laisvių Lietuvos Konstitucijoje nagrinėjimui reikėtų skirti atskirą leidinį.

Konstitucinių žmogaus teisių turinys bus nagrinėjamas atsižvelgiant į Konstitucijos struktūrą, visų pirma aptariant pilietines, politines žmogaus teises, o vėliau ir socialines, ekonomines bei kultūrines. Šios teisės interpretuojamos nagrinėjant Konstitucijos tekstą ir atsižvelgiant į įstatymus, kitus teisės aktus, Konstitucinio Teismo išvadoje ir nutarimuose išsakytą nuomonę, tarptautinius dokumentus, Europos žmogaus teisių konvencijos jurisprudenciją, mokslininkų komentarus.

Konstitucijoje žmogaus teisės reglamentuojamos II skirsnyje „Žmogus ir valstybė“, III skirsnyje „Visuomenė ir valstybė“ ir IV skirsnyje

„Tautos ūkis ir darbas”. Žmogaus teisių reglamentavimui galime priskirti ir kai kuriuos straipsnius, esančius kituose skyriuose, pvz.: 73 str., esantį V skirsnyje „Seimas” apie Seimo kontrolierius, bei to paties skirsnio 68 str., nustatantį piliečių įstatymų iniciatyvos teisę, taip pat straipsnius, reglamentuojančius rinkimų teisę ir kai kuriuos kitus. Galima diskutuoti, ar pagrįstai pilietinės, politinės teisės, kurios yra dėstomos II skirsnyje ir socialinės, ekonominės, kultūrinės – III ir IV skirsniuose, yra atskirtos. Pagal šiuo metu Europoje vyraujančią teisių nedalumo doktriną pilietinės, politinės, socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės Konstitucijoje galėtų būti dėstomos kartu, nes yra vienodai gerbiamos, svarbios ir glaudžiai tarpusavyje susijusios.

Žmogaus teisės ir laisvės nėra išdėstytos Konstitucijos pradžioje. Konstitucija po preambulės pradedama I skirsniu apie Lietuvos valstybę. Tokią Konstitucijos struktūrą galėjo nulemti ir atsikuriančios nepriklausomos valstybės siekis išryškinti valstybės kaip atsikuriančios nepriklausomybės garanto vaidmenį. Konstitucijos 2 str. teigiama, kad Lietuvos valstybę kuria Tauta, kuriai ir priklauso suverenitetas. 3 str. 2 d. nurodoma, kad Tauta ir kiekvienas pilietis turi teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsina į Lietuvos valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą, konstitucinę santvarką. I skirsnyje reglamentuojami ir kai kurie labai svarbūs žmogaus teisių įgyvendinimo principai, šio skirsnio 6 str. 2 d. nurodoma, kad kiekvienas savo teises gali ginti remdamasis Konstitucija.

Ganėtinai dažnai kitų valstybių konstitucijų pirmieji skirsniai yra skirti žmogaus teisėms ir laisvėms, pvz.: 1949 m. Vokietijos, 1947 m. Italijos, 1983 m. Nyderlandų ir kt. Pilietinės ir politinės teisės kartais yra atskiriamos nuo socialinių, ekonominių, kultūrinių, pvz.: 1947 m. Italijos Konstitucijoje į atskirus skyrius, o kai kuriais atvejais yra dėstomos kartu, pvz.: 1949 m. Vokietijos, 1953 m. Danijos, 1983 m. Nyderlandų Konstitucijose, nors jų apimtis skiriasi.

Reglamentuojant žmogaus teises Konstitucijoje vartojami įvairūs terminai : žmogus, asmuo, pilietis, lietuvis. Žmogaus ir asmens terminai turi būti traktuojami kaip sinonimai, jų vartojimas nekelia abejonių. Nagrinėjant konkrečius Konstitucijos straipsnius, galima teigti, kad ne visada pagrįstai yra vartojamas „*piliečio*” terminas. Išskirtinis teisinis piliečio ryšys su valstybe turėtų apsiriboti tik politinėmis teisėmis. Konstitucijoje yra str., kuriuose „*piliečio*” termino vartojimo pagrindumas abejotinas. Pvz.: 25 str. 5 d., numatant teisę gauti valstybės įstaigų turimą informaciją apie save; 32 str., deklaruojant teisę laisvai kilnotis ir pasirinkti gyvenamąją vietą Lietuvoje ir galimybę laisvai išvykti iš Lietuvos (išskyrus šiame str. nurodytą atvejį, kad negalima drausti piliečiui grįžti į Lietuvą); 35 str., laiduojant teisę laisvai vienytis į bendrijas ir asociacijas;

36 str., reglamentuojant teisę rinktis į taikius susirinkimus, 37 str., nustatant teisę puoselėti savo kalbą, kultūrą ir papročius, yra įvardytas pilietis, nors tokios teisės neturėtų būti ribojamos ir kitiems asmenims; taip pat ir 45 str., teisę piliečių tautinėms bendrijoms tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus, švietimą, labdarą, savitarpio pagalbą. Tas pats pasakytina ir apie 73 str., numatantį asmens teisę skųsti Seimo kontrolieriui dėl valstybės ir savivaldybių pareigūnų piktnaudžiavimo ar biurokratizmo. Nepagrįstai piliečio terminas vartojamas ir nustatant socialinės paramos teikimą (Konstitucijos 52 str.). „*lietuvio*“ terminas yra vartojamas 32 str. formuluojant principą, kad kiekvienas lietuvis gali apsigyventi Lietuvoje, šiuo atveju turima galvoje lietuviška asmens kilmė.

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas išvadoje dėl Europos žmogaus teisių konvencijos atitikimo Konstitucijos nuostatomis yra išaiškinęs (komentuodamas Konstitucijos 32 str., reglamentuojantį kilnojimosi laisvę), kad pilietis Konstitucijoje turi būti suprantamas plačiau, t.y. apimant ir užsieniečius, ir asmenis be pilietybės, tačiau, be abejonės, būtų geriau, kad ir pačiame Konstitucijos tekste būtų išvengta tokio formalaus ir nepagrįsto asmens teisių siaurinio vartojant piliečio, o ne asmens terminą.

II Konstitucijos skirsnyje, reglamentuojant žmogaus teises, galima būtų diskutuoti, ar visų str. formulotės yra pakankamai tikslios, kadangi, formuluojant asmens teises, vartojamos tokios formulotės kaip „*asmens laisvė neliečiama*“, „*žmogaus privatus gyvenimas neliečiamas*“, „*nuosavybė neliečiama*“ ir kt. Konstitucijos normos formuluoja ne teisę į asmens laisvės ar privataus gyvenimo neliečiamumą, bet tos teisės objektą, t.y. laisvę, privatus gyvenimas, nuosavybę ir kt. Teisinės technikos požiūriu tikslesnės būtų Konstitucijos 25 str., numatančio teisę į informaciją, 49 str., reglamentuojančio dirbančio žmogaus teisę į poilsį, laisvalaikį, 51 str. – teisę darbuotojams streikuoti ir kai kurių kitų Konstitucijos straipsnių formulotės.

Konstitucijos normos, reglamentuodamos tam tikrų Konstitucijos ginamų vertybių neliečiamumą, galėjo numatyti straipsniuose ir bendras sąlygas, kuriomis tos teisės gali būti ribojamos (išskyrus tokias absoliučias teises, kaip teisę į gyvybę, teisę būti apsaugotam nuo kankinimų, nežmoniško ar žiauraus elgesio). Nors kai kuriose Konstitucijos normose ir minimos tam tikros sąlygos, pvz.: 20 str., nustatant galimus asmens laisvės apribojimus, ar 24 str., reglamentuojant būsto neliečiamumą, ar 22 str. – privataus gyvenimo neliečiamumą, visgi geriau būtų įvardyti ne atskirus ribojimo atvejus, bet formuluoti jiems galimas demokratijos principais pagrįstas bendrąsias sąlygas, pvz.: Konstitucijos 25 str. 3 d. nurodoma, kad laisvė reikšti įsitikinimus, gauti ir skleisti informaciją negali būti ribojama kitaip, nei tik įstatymu, jei tai būtina apsaugoti žmo-

gaus sveikatą, garbę ir orumą, privatų gyvenimą, dorovę ar ginti konstitucinę santvarką. Nenumačius tokių bendrų sąlygų, kyla abejonių, ar tokios teisės, kaip teisė į nuosavybę, kuri yra reglamentuojama Konstitucijos 23 str. apskritai gali būti ribojama, išskyrus Konstitucijoje nurodytą atvejį, kad nuosavybė gali būti paimama tik įstatymo nustatyta tvarka visuomenės poreikiams ir teisingai atlyginama. Nors Konstitucinis Teismas, interpretuodamas šią Konstitucijos nuostatą išaiškino ir teisės į nuosavybę galimus kitus apribojimus, pvz.: galimybę konfiskuoti turtą, kai tuo siekiama užkirsti kelią sunkiems savanaudiškiems nusikaltimams, kuriais kėsiniama į Konstitucijos saugomą kitų asmenų nuosavybę, būtų geriau, kad galimybė taikyti tokius ir panašaus pobūdžio apribojimus būtų aiškiau formuluojama tame pačiame Konstitucijos str. Norėtusi atkreipti dėmesį, kad šiuo požiūriu tikslesnės yra Europos žmogaus teisių konvencijos normos, kuriose paprastai formuluojama ne tik teisė į konkrečią žmogaus teisę, bet ir sąlygos, kuriomis tokia teisė galėtų būti ribojama, pvz.: Konvencijos 8 str. „Teisė į privataus ir šeimos gyvenimo apsaugą“, kad kiekvienas turi teisę į tai, kad būtų saugomas jo privatus ir šeimos gyvenimas, būsto neliečiamybė ir susirašinėjimo slaptumas. Antroje šio straipsnio dalyje sakoma, kad valstybės institucijos neturi teisės apriboti naudojimosi šiomis teisėmis, išskyrus įstatymo numatytu atveju ir kai tai būtina demokratinėje visuomenėje valstybės saugumo, visuomenės saugos ar šalies ekonominės gerovės interesams, siekiant užkirsti kelią viešosios tvarkos pažeidimams ar nusikaltimams, taip pat žmonių sveikatai ar moralei arba kitų asmenų teisėms ir laisvėms apsaugoti.

Tai, kad Lietuvos Konstitucijoje, reglamentuojant konstitucinių teisių ribojimą, vengiama blanketinių formuluočių, gali būti vertinama ir kaip Konstitucijos teisinio reguliavimo privalumas tuo atveju, jeigu pavyktų konkrečiai įvardyti visus apribojimus, tačiau tai nelengva pasiekti. Žinoma, Konstitucinio Teismo praktika sprendžiant bylas dėl įstatymų ir kitų Seimo priimtų teisės aktų atitikimo Konstitucijai iš dalies sprendžia ir šią problemą sudarydama galimybes interpretuoti Konstitucijos nuostatas.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos minimos žmogaus teisės ir jų garantijos turi būti aiškinamos visų Konstitucijos normų kontekste, Konstitucijos 6 str. numatyta, kad Konstitucija yra vientisas aktas. Tokią Konstitucijos interpretavimo nuostatą formuluoja ir Konstitucinis Teismas.

Nagrinėjant žmogaus konstitucines teises, svarbu ir jų tiesioginio taikymo principas, kuris yra formuluojamas jau minėtame Konstitucijos 6 str. Šiame straipsnyje nurodoma, kad Konstitucija yra tiesiogiai taikomas aktas, ir kiekvienas savo teises gali ginti remdamasis Konstitucija. Nereikėtų abejoti dėl Konstitucijos 6 str. nuostatų taikymo visoms Konstitucijoje įvardytoms žmogaus teisėms (t.y. pilietinėms, politinėms ir sociali-

nėms, ekonominėms ir kultūrinėms, išdėstytoms Konstitucijos II, III, ir IV skyriuose), ar tik pilietinėms, politinėms, kaip mano kai kurie autoriai¹. Diferencijuotu požiūriu dėl Konstitucijos 6 str. taikymo verta abejoti, kadangi Konstitucijos I skirsnio 6 str. formuluojamas bendras Lietuvos Respublikos Konstitucijos principas, ir nėra normos dėl išimčių taikymo. Taigi tiesioginio taikymo principas galioja visoms Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įvardytoms teisėms ir laisvėms.

Svarbus žmogaus teisių principas yra formuluojamas ir Konstitucijos 30 str., kad asmuo, kurio konstitucinės teisės ar laisvės yra pažeidžiamos, turi teisę kreiptis į teismą. Konstitucijos 30 str. įrašymas į Konstitucijos II skirsnį, kuriame yra formuluojamos pilietinės, politinės teisės, gali kelti klausimą, ar tokia tiesioginė teisminė gynyba taikytina ir socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių atžvilgiu, kurių katalogas yra pateiktas kituose skirsniuose (III ir IV). Šią problemą sprendžiant, reikėtų grįžti prie Konstitucijos 6 str. nuostatų, kad Konstitucija yra vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas, ir pritarti kai kurių autorių išsakytai nuomonei, kad Konstitucijos 30 str. turi būti taikomas ir siekiant apginti pažeistas socialines teises².

Nagrinėjant konstitucines žmogaus teises, svarbu nepamiršti, kad jos detalizuojamos atskiruose įstatymuose, kurie ne visi priskirtini konstitucinės teisės reguliavimo sričiai. Tačiau ir tie teisės šaltiniai, kurie reguliuoja kitas teisės šakas, pvz.: civilinis, baudžiamasis, procesiniai kodeksai ir kt., turi būti suderinti su konstitucine teise, kadangi konstitucinėms nuostatoms pagal jų teisinę galią teisės šaltinių sistemoje yra skiriamas pagrindinis vaidmuo, kitų teisės šakų normos yra subordinuotos pagal Konstitucijos reikalavimą. Konstitucijos 7 str. formuluojamas vienas svarbiausių konstitucinės teisės principų, kad negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai. Konstitucinio Teismo kompetencijai yra priskirta spręsti, ar įstatymas bei kitas teisės aktas atitinka Konstituciją (plačiau apie tai skaitykite V skyriuje „Konstitucijos apsauga. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas“).

Žmogaus teisių institutas konstitucinėje teisėje yra glaudžiai susijęs ir su tarptautiniais teisės dokumentais, reglamentuojančiais žmogaus teises. Ypač svarbi yra Europos žmogaus teisių konvencija, kuri išsiskiria iš kitų tokio pobūdžio tarptautinių sutarčių, nes joje numatytas veiksmingas jos įgyvendinimo mechanizmas. Asmuo, kurio teisės, numatytos konvencijoje, yra pažeistos ir kuris mano, kad jos valstybėje nėra tinkamai ginamos, gali kreiptis į Europos Žmogaus Teisių Teismą. Konvencijos vaid-

¹ Jovaišas K. Konstitucijos I skirsnio „Lietuvos valstybė“ 1–8 str. komentaras // Teisės problemos. Vilnius, 2000/1. P. 36.

² Baltutytė E. Socialinės ekonominės teisės ir konstitucija: kai kurie lyginamieji aspektai // Konstitucija, žmogus, teisinė valstybė. Vilnius, 1998. P. 170.

muo teisinėje sistemoje bus aptartas atskirame skirsnyje. Dar norėtųsi pabrėžti kad jos jurisprudencija yra taip pat svarbi aiškinantis Konstitucijoje įvardytų teisių turinį.

Konstitucijos II skirsnyje „Žmogus ir valstybė“ pateikiamas pagrindinių pilietinių ir politinių teisių sąrašas. Pilietinėms teisėms reikėtų priskirti: teisę į gyvybę, teisę į laisvės neliečiamybę, asmens neliečiamumą, privataus gyvenimo neliečiamumą, nuosavybės neliečiamumą (nors ši teisė galėtų būti priskiriama ir ekonominėms teisėms), žmogaus būsto neliečiamumą, saviraiškos laisvę, teisę į informaciją, minties, tikėjimo ir sąžinės laisvę, kilnojimosi (judėjimo) laisvę, teisę laisvai vienytis į asociacijas, teisę rinktis į taikius susirinkimus, teisę puoselėti savo kalbą, kultūrą ir papročius (kuri galėtų būti priskiriama ir kultūrinėms teisėms). Pilietinėms teisėms taip pat priskiriamos itin svarbios procesinės (tarp jų ir *habeas corpus*) teisės, tai nekaltumo prezumpcija, teisė į teisingą, viešą bylos nagrinėjimą nešališko teismo, teisė neduoti parodymų prieš save ir šeimos narius, bausmė gali būti skiriama ar taikoma tik remiantis įstatymu, niekas negali būti baudžiamas už tą patį nusikaltimą antrą kartą, asmeniui, kuris įtariamasis padaręs nusikaltimą, ir kaltinamajam nuo jų sulaikymo arba pirmosios apklausos momento teisė į gynybą ir teisė turėti advokatą.

Minėtame Konstitucijos skirsnyje deklaruojamos tokios politinės teisės, kaip teisė dalyvauti valdant savo šalį (rinkimų teisė, teisė stoti į valstybės tarnybą), peticijos teisė, teisė vienytis į politines partijas.

Kitų demokratinių valstybių konstitucijose reglamentuojamas panašus pilietinių ir politinių teisių katalogas, tačiau konstitucinių teisių rangas kartais yra suteikiamas ir kitoms teisėms, pvz.: Airijoje egzistuoja konstitucinės embriono apsaugos nuostatos (Airijos Konstitucijos 40 str.). 1983 m. Nyderlandų Konstitucijos 18 str. formuluojama kiekvienam asmeniui teisė į teisinę pagalbą civilinėse, baudžiamosiose ir administracinėse bylose (procesuose), asmenims, kurie yra nepajėgūs sumokėti už teisinę pagalbą, ji yra teikiama pagal įstatymą nemokamai. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 31 str. tokia teisė yra garantuojama tik asmeniui, kuris įtariamasis padaręs nusikaltimą, ir kaltinamajam nuo jų sulaikymo arba pirmosios apklausos momento, taigi Lietuvos Respublikos Konstitucijoje garantuojama daug siauresnė teisė į teisinę pagalbą apimtis. Šiuo metu galiojantis Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymas (priimtas 2000 m. kovo mėn.) praplečia nemokamos teisinės pagalbos teikimą ir kitose bylose, tačiau kaip bendras konstitucinis teisinės pagalbos principas Lietuvos Konstitucijoje jis nesuformuluotas.

Socialinės, ekonominės, kultūrinės teisės yra išdėstytos Lietuvos Respublikos Konstitucijos III ir IV skirsniuose, nors kai kurias jų galima rasti ir Konstitucijos II skirsnyje.

Konstitucinės žmogaus teisės ir laisvės turi būti interpretuojamos atsižvelgiant į Konstitucijos 18 str. formuluojamą doktrininį žmogaus teisių principą, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės. Žmogaus teisių institutas Konstitucijoje neapsiriboja tik tiesiogiai joje įvardytomis nuostatomis. Žmogaus teisių kaip prigimtinių traktavimas leidžia teigti, kad Konstitucijos tekstas nėra baigtinis šių teisių sąrašas, ir tai, kad viena ar kita teisė nėra tiesiogiai įtvirtinta Konstitucijoje, nėra pagrindas neigti tos teisės konstitucinį pagrįstumą.

Konstitucinis Teismas 1996 m. lapkričio 20 d. nutarime vertino šią Konstitucijos normą ir pažymėjo, kad „Konstitucijos 18 str. <...> yra įtvirtinama pamatinė norma, kuria remiantis garantuojamos ir ginamos prigimtinės žmogaus teisės ir laisvės. Kituose Konstitucijos straipsniuose skelbiamas atitinkamų prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių neliečiamumas, numatomi apsaugos būdai“. Tame pačiame nutarime Konstitucinis Teismas yra pareiškęs, kad „... teisės doktrinoje nėra suformuluotos prigimtinės žmogaus teisių ir laisvių vieningos sąvokos. Naujausių laikų humanistinės teorijos paprastai remiasi tuo, kad žmogus nuo gimimo turi nuo jo asmens neatskiriamas pamatines ir nekintamas teises bei laisves. Žmogaus prigimtis yra pirminis prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių šaltinis.... Tarptautinėje ir nacionalinėje teisėje prigimtinės žmogaus teisės ir laisvės yra įtvirtinamos, nustatomi jų apsaugos standartai“. 1998 m. gruodžio 9 d. nutarime Konstitucinis Teismas konstatavo, kad „Prigimtinių žmogaus teisės – tai individo prigimtinės galimybės, kurios užtikrina jo žmogiškąjį orumą socialinio gyvenimo srityse. Jos sudaro tą minimumą, atskaitos tašką, nuo kurio plėtojamos ir papildomos visos kitos teisės ir kurios sudaro tarptautinės bendruomenės neginčijamai pripažintas vertybes“. Toliau Konstitucinis Teismas teigia, kad „...teises turi kiekvienas žmogus, tai reiškia, kad jas turi ir geriausieji, ir blogiausieji žmonės“.

Prigimtinių žmogaus teisių doktrina teigia, kad žmogaus teisės ir laisvės atsiranda ne valstybės valia, bet žmogus jas įgyja gimdamas, jos yra neatskiriamos nuo asmens ir nesieja jo nei su teritorija, nei su tauta. *„Konstitucijoje tiesiogiai įtvirtinus žmogaus teisių ir laisvių prigimtinę esmę, bet koks žmogaus teisių ir laisvių aiškinimas galimas tik pripažįstant jų prigimtinių pobūdį, t.y. prigimtinei teisei tapo pozityviosios dalimi. Tai yra konstitucinis pagrindas žmogaus teises ir laisves traktuoti kaip pirminį ir svarbiausią pradą, teisinių vertybių skalėje užimančią aukščiausią vietą“*¹.

Konstitucinė nuostata dėl prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių pobūdžio yra ir viena esminių Lietuvos Respublikos demokratinėje konstitu-

¹Jarašiūnas E. Konstitucijos 18 straipsnio komentaras // Teisės problemos. 1999/ 1–2. P. 26.

cinėje santvarkoje. Žmogaus teisių pripažinimas ir jų konstitucinis garantavimas yra vienas svarbiausių teisinės valstybės bruožų. Konstitucijos 18 str. nuostatos tiesiogiai siejasi su Konstitucijos preambulėje „Lietuvos tauta“ suformuluotu Lietuvos valstybės siekiu tapti atvira, teisinga, darnia pilietine visuomene, teisine valstybe.

JTO Visuotinė žmogaus teisių deklaracija taip pat traktuoja žmogaus teises kaip prigimtines, jos 1 str. nurodoma, kad visi žmonės gimsta laisvi ir lygūs savo orumu ir teisėmis. Europos žmogaus teisių konvencija taip pat buvo priimta atsižvelgiant į šią Deklaraciją.

Žmogaus teisių kaip prigimtinių suvokimas padeda atskleisti ir kitų Konstitucijoje formuluojamų teisių prigimtį.

2.2. Pilietinės teisės

Aptariant pilietines teises, bus plačiau nagrinėjama teisė į gyvybę, teisė į asmens laisvės neliečiamumą, teisė į asmens neliečiamumą, teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą, saviraiškos laisvė, teisė į informaciją. Taip pat bus kalbama apie nuosavybės neliečiamumą, būsto neliečiamumą, lygiateisiškumą.

Konstitucijos 19 str. įtvirtinta viena svarbiausių asmens prigimtinių teisių – **teisė į gyvybę**. Šiame straipsnyje nurodoma, kad žmogaus teisę į gyvybę saugo įstatymas, taigi žmogaus teisę į gyvybę turi užtikrinti įvairiapusė teisinių priemonių sistema. Šis klausimas yra interpretuojamas ne tik konstitucinėje teisėje, bet ir civilinėje, baudžiamojoje, sveikatos teisėje ir kitose srityse. Teisė į gyvybę yra ir svarbi tarptautinės žmogaus teisių teisės problema. JTO Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 3 str. teigiama, kad kiekvienas žmogus turi teisę į gyvybę, laisvę ir asmens neliečiamybę, Europos žmogaus teisių konvencijos 2 str. 1 d. nurodoma, kad kiekvieno asmens teisę į gyvybę saugo įstatymas, negalima tyčia atimti niekieno gyvybės, nebent yra vykdomas teismo nuosprendis dėl nusikaltimo, už kurį tokią bausmę nustato įstatymas. Europos žmogaus teisių konvencijos šeštasis protokolai draudžia mirties bausmę.

Įstatymai ir kiti teisės aktai negarantuoja ir negali garantuoti pačios žmogaus gyvybės, kurios išlikimas priklauso nuo daugelio faktorių¹. Žmogaus gyvybės teisinė apsauga siejasi su jos pradžios ir pabaigos kriterijais. Teisėje nevienareikšmiai yra vertinama žmogaus gyvybės pradžia, ar tai apvaisinta ląstelė embrionas, ar naujagimio gimimas, ar pirmas savarankiškas naujagimio kvėpavimas ar kt. Naujojo civilinio kodekso

¹ Paviolis V. Konstitucijos 19 straipsnio komentaras // Teisės problemos. 1999/ 1–2. P. 29.

2.2. „Fizinių asmenų civilinio teisnumo atsiradimas ir išnykimas“ straipsnio 1 d. nurodoma, kad fizinio asmens teisnumas atsiranda asmens gimimo momentu ir išnyksta jam mirus. O šio straipsnio 3 d. numatoma: jeigu negalima nustatyti, ar vaikas gimė gyvas, ar negyvas, preziumuojama, kad jis gimė gyvas. Kodekso 2.3. „Fizinio asmens gimimo ir mirties momentas“ 1 d. nurodoma, kad fizinio asmens gimimo momentu pripažįstama pirmas savarankiškas naujagimio kvėpavimas. O šio straipsnio 3 d. nurodoma, kad gimimo ir mirties momento konstatavimo kriterijus ir tvarką nustato įstatymai.

Taigi žmogaus civilinis teisnumas atsiranda gimimo momentu, kuris siejasi su pirmu savarankišku naujagimio kvėpavimu. Naujo civilinio kodekso 2.2 str. Fizinių asmenų civilinio teisnumo atsiradimas ir išnykimas“ 2 d. nurodoma, kad teisių, kurias įstatymai pripažįsta pradėtam, bet dar negimusiam vaikui, atsiradimas priklauso nuo gimimo. Taigi kai kurios teisės asmeniui pripažįstamos dar jam negimus, pvz.: paveldėjimo atveju (civilinio kodekso 5.5 „Asmenys, galintys būti įpėdiniai“ straipsnio nuostatos).

Teisinis teisės į gyvybę reguliavimas susijęs ir su abortų problema. Šiuo metu nėštumo nutraukimą reglamentuoja 1994 m. sausio 24 d. Sveikatos apsaugos ministro įsakymas. Nors aišku, kad nėštumo nutraukimo problemas turėtų reglamentuoti įstatymas, bet ne ministerijos teisės aktas. Pagal šio įsakymo nuostatas galime suprasti, kad vaisius nėra tapatinamas su žmogumi. Nėštumo nutraukimas – sudėtinga teisės ir moralės problema įvairiose valstybėse nevienodai traktuojama. JAV teisėje (JAV Aukščiausiojo federalinio teismo jurisprudencija) teisė nutraukti nėštumą iki tam tikro jo laikotarpio priskiriama spręsti moteriai, kadangi nėštumo problemos yra sietinos ir su moters privataus gyvenimo apsauga¹.

Europos žmogaus teisių konvencijos jurisprudencijoje susiformavo požiūris, kad žmogaus gyvybė pagal Konvencijos 2 str. ginama nuo gimimo momento, o abortai yra priskiriami moters apsisprendimo teisei, tačiau valstybei leidžiama reguliuoti šią problemą.

Teisė į gyvybę siejasi ne tik su teisiniais žmogaus gyvybės pradžios ir gyvybės pabaigos kriterijais, bet ir yra svarbi moralės problema, ypač vystantis naujosios technologijos. Naujosios technologijos kartais itin agresyviai veržiasi į įvairius žmogaus gyvybės aspektus ir suformuoja naujas teisės problemas. Žmogaus gyvybės pradžia – viena sudėtingiausių teisės problemų, ypač išvysčius dirbtinio apvaisinimo technologijas. Dirbtinis apvaisinimas – tai nevaisingumo gydymo būdas, kai moteris negali pastoti natūraliu būdu. Yra skiriamas dirbtinis apvaisinimas *in*

¹ Alderman E. and Kenedy C., Knof A. A. The right to privacy. New York, 1995. P. 55–69.

vivo (moters kūne) ir *in vitro* (mėgintuvėlyje, vėliau perkeliant apvaisintas lytines ląsteles į moters kūną). Moteris gali būti apvaisinta sutuoktinio ar donoro lytinėmis ląstelėmis. Šiuo metu dirbtinio apvaisinimo leistinumą reglamentuoja Civilinio kodekso normos – Civilinio kodekso 3.154 str. „Dirbtinio apvaisinimo teisinis reglamentavimas“ nuostatos, kad dirbtinio apvaisinimo sąlygas, būdus, tvarką, taip pat vaiko, gimusio dirbtinio apvaisinimo būdu, motinystės ir tėvystės klausimus reglamentuoja kiti įstatymai. Šiuo metu šiuos klausimus reglamentuoja speciali Sveikatos apsaugos ministerijos instrukcija. Artimiausiu metu turėtų būti parengtas specialus įstatymas, reglamentuosiantis dirbtinį apvaisinimą.

Dėl dirbtinio apvaisinimo teisinio reguliavimo buvo karštų diskusijų Seime 2000 m. pavasarį ir vasarą. 2000 m. Lietuvos žmogaus teisių centro užsakymu „Vilmorus“ atliko reprezentatyvią apklausą, kurios metu paaiškėjo kad 78 proc. apklaustųjų pritartų dirbtiniam apvaisinimui kaip nevaisingumo gydymo būdui. Daugelyje valstybių ši problema yra įstatymiškai reglamentuota. Kai kurie šios problemos aspektai yra reglamentuojami ir Europos Tarybos Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijoje.

Su dirbtiniu apvaisinimu siejasi ir labai svarbios teisinės problemos. Sprendžiant vieną bylą, JAV teismuose buvo bandoma aiškintis užšaldytų embrionų likimą, kai sutuoktinių nuomonė dėl dirbtinio apvaisinimo pakito. Įdomu, kad nagrinėjant tokią bylą teisme, buvo sprendžiamas užšaldyto embriono statusas – ar tai „*asmuo*“ ar „*nuosavybė*“. Ir nors negimęs vaikas, pagal JAV teisinę doktriną, nepripažįstamas asmeniu, jis negali būti ir prilygintas nuosavybei¹.

Teorinė žmogaus klonavimo galimybė taip pat sukelia daug ginčų. Europos Tarybos Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos 2 str. formuluojamas svarbus konstitucinio lygmens principas, kad žmogaus interesai ir gerovė turi būti svarbesni už išimtinis visuomenės ar mokslo interesus. Ši konvencija turi ir atskirą protokolą, draudžiantį klonuoti žmogų (konvenciją ir protokolą Lietuva pasirašė).

Žmogaus mirties klausimus reglamentuoja ne tik civilinis kodeksas, bet ir specialus Žmogaus mirties registravimo ir kritinių būklių įstatymas (1997). Teisinė mirties (biologinės, smegenų mirties) sąvoka turi reikšmę ne tik juridiniams faktams nustatyti, bet ir transplantacijai vykdyti, nes iš asmens, kuriam yra nustatyta smegenų mirtis (kuri nėra biologinė mirtis) gali būti paimami audiniai ir organai transplantacijai. Pagal Žmogaus mirties registravimo ir kritinių būklių įstatymo 1 str. nuostatas, mirtis yra negrįžtama žmogaus organizmo kaip visumos žūtis. Mirties kriterijai yra

¹ The right to privacy by Ellen Alderman and Caroline Kenedy. Alfred A. Knof. New York, 1995. P. 86–87.

negrįžtamas žmogaus kraujotakos ir kvėpavimo nutrūkimas arba smegenų mirtis. Smegenų mirties kriterijai yra visų žmogaus galvos smegenų struktūrų negrįžtamas nutrūkimas, kai žmogaus kraujotaka ir kvėpavimas išlieka tik palaikomi dirbtinių priemonių. Smegenų mirties faktas gali būti nustatomas tik stacionarinėje asmens sveikatos priežiūros įstaigoje, jį nustato gydytojų konsiliumas. Nustačius smegenų mirties faktą, visos žmogui taikomos medicinos pagalbos priemonės nutraukiamos (išskyrus atvejus, kai asmens audiniai ar organai bus panaudoti transplantacijai).

Mirties laikas yra momentas, kai negrįžtamai nutrūksta žmogaus kraujotaka ir kvėpavimas arba nustatoma žmogaus smegenų mirtis. Svarbios ir šio įstatymo normos, kurios reglamentuoja atvejus, kai asmuo gali būti nebegaivinamas.

Su teise į gyvybę siejasi ir žmogaus organų transplantacijos problemos. Žmogaus audinių ir organų transplantaciją reglamentuoja Žmogaus audinių ir organų donorystės ir transplantacijos įstatymas, kuris buvo priimtas 1996 m., ir šiuo metu galioja jo 2000 m. redakcija. Pagal šį įstatymą transplantacija – tai audinių ir (ar) organų paėmimas ir persodinimas į kito žmogaus kūną gydymo tikslu. Asmuo, iš kurio paimami audiniai ar organai, vadinamas donoru, o asmuo, kuriam gydymo tikslu yra persodinami kito asmens audiniai ar organai, – recipientu. Informacija apie donoro ir recipiento sveikatos būklę, taip pat visa kita asmeninio pobūdžio informacija, įskaitant ir duomenis apie asmenų tapatybę, yra konfidenciali ir suteikiama tik Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymo nustatyta tvarka.

Kiekvienas veiksnus asmuo, ne jaunesnis kaip 18 metų, turi teisę pareikšti apie sutikimą ar nesutikimą dėl jo audinių ir (ar) organų po jo mirties panaudojimo transplantacijai. Apie savo sutikimą ar nesutikimą asmuo turi pareikšti raštu sveikatos priežiūros įstaigai Sveikatos apsaugos ministerijos nustatyta tvarka. Transplantacija gali būti vykdoma paimant audinius ar organus iš gyvo ar iš mirusiojo.

Su teisės į gyvybę reglamentavimu siejasi ir eutanazijos problema, t.y. esant tam tikroms sąlygoms teisė asmeniui spręsti dėl savo mirties (gyvybės nutraukimas asmeniui prašant ir pagalba savižudybėje esant asmeniui beviltiškos sveikatos būklės, išgyvenančiam didelį skausmą ir kančias). Šiuo metu tik labai nedaugelyje valstybių ši problema yra teisiškai reglamentuota, priimant atskirą įstatymą (kaip JAV Oregono valstijoje) ar pakeitus baudžiamojo kodekso nuostatas (kaip Nyderlanduose). Lietuvos įstatymai šiuo metu eutanazijos nenumato. Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas (1996 m.) draudžia tik asmenį gydyti prieš jo valią (išskyrus Psichikos sveikatos priežiūros įstatyme ir kai kuriuose kituose įstatymuose reglamentuotus atvejus), tačiau, kaip nurodoma Pa-

cientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymo 8 str. 3 d., teikiant būtinąją (pirmąją ar skubiąją) medicinos pagalbą, jeigu pacientas yra be sąmonės ar dėl kitos priežasties negalima sužinoti jo valios ir gresia rimtas pavojus jo gyvybei ar sveikatai, tokia medicinos pagalba turi būti suteikta ir be paciento sutikimo. Eutanazija sudėtinga ne tik teisės, bet ir moralės problema.

Konstitucinė žmogaus gyvybės apsauga siejasi ir su būtinąja gintimi, kurią reglamentuoja Baudžiamojo kodekso 14 ir 14(I) str.

Konstitucijos 19 str. nuostatos, formuluojančios teisę į gyvybę, siejasi ir su dar viena visuomenės prieštaringai vertinama problema – tai mirties bausmė¹. Šios problemos interpretavimas turėtų būti sietinas su Europos žmogaus teisių konvencijos 2 str. nuostatomis ir Konvencijos šeštuoju protokolu, numatančiu, kad mirties bausmė panaikinama, ir niekas negali būti nuteistas šia bausme ar ji įvykdyta.

Lietuva ratifikavo Konvencijos šeštąjį protokolą 1999 m. birželio 22 d. Šiam sprendimui didelės įtakos turėjo 1998 m. gruodžio 9 d. Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Baudžiamojo Kodekso 105 str. sankcijoje numatytos mirties bausmės atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“², kuriame buvo pripažinta, kad Baudžiamojo kodekso 105 str. sankcijoje numatyta mirties bausmė prieštarauja Konstitucijos 18, 19 str. ir 21 str. 3 d. Konstitucinio Teismo nutarime pateikta ir istorinė šios problemos Lietuvoje analizė. Konstitucinis Teismas pažymėjo, „... kad iš prigimtinių teisių tarptautinė bendruomenė išskiria žmogaus gyvybę ir orumą. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas skelbia, kad kiekvienas žmonių bendruomenės narys turi prigimtinių orumą, o žmogaus orumas yra svarbiausias teisių šaltinis, nes žmogaus teisės kyla iš žmogaus asmenybei būdingo orumo“. Žmogaus gyvybė ir jo orumas sudaro asmenybės vientisumą, reiškia žmogaus esmę. Gyvybė ir orumas yra neatimamos žmogaus savybės, todėl negali būti traktuojamos atskirai. Prigimtinių žmogaus teisės – tai individo prigimtinių galimybių, kurios užtikrina jo žmogiškąjį orumą socialinio gyvenimo srityse. Jos sudaro tą minimumą, atskaitos tašką, nuo kurio plėtojamos ir papildomos visos kitos teisės ir kurios sudaro tarptautinės bendruomenės neginčijamai pripažintas vertybes. Taigi žmogaus gyvybė ir orumas, kaip išreiškiantys žmogaus vientisumą ir jo nepaprastą esmę, yra aukščiau įstatymo. Atsižvelgiant į tai, žmogaus gyvybė ir orumas vertintini kaip ypatingos vertybės. Konstitucijos paskirtis tokiu atveju yra užtikrinti šių vertybių gynimą ir gerbimą. Šie reikalavimai keliami visų pirma pačiai valstybei.

¹ Plačiau apie mirties bausmės problemą Lietuvos ir tarptautinėje teisėje: *Katuoka S.* Mirties bausmė ir tarptautinė teisė. Vilnius, 2000.

² <http://www.lrkt.lt>.

Todėl galima teigti, kad Konstitucijos 18 str. numatyta išskirtinė prigimtinių teisių apsauga iš esmės užkerta kelią BK 105 str. sankcijoje nustatyti mirties bausmę”.

Seimas, atsižvelgdamas į Konstitucinio Teismo nutarimą, 1998 m. gruodžio 21 d. priėmė įstatymą, kuriuo mirties bausmė Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse buvo panaikinta.

Kita Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtinta teisė, kurią plačiau panagrinėsime – **teisė į asmens laisvės neliečiamumą**.

Konstitucijos 20 str. formuluojamas žmogaus laisvės neliečiamumo principas. Šio straipsnio 1 d. nurodoma, kad žmogaus laisvė neliečiama. Antroje dalyje formuluojama, kad niekas negali būti savavališkai sulaikytas arba laikomas suimtas; niekam neturi būti atimta laisvė kitaip, kaip tokiais pagrindais ir pagal tokias procedūras, kokias yra nustatęs įstatymas. O trečioje 20 str. dalyje nustatoma, kad nusikaltimo vietoje sulaikytas asmuo per 48 valandas turi būti pristatytas į teismą, kur sulaikytąjam dalyvaujant sprendžiamas sulaikymo pagrįstumas; jeigu teismas nepriima nutarimo asmenį suimti, sulaikytasis tuojau pat paleidžiamas.

Konstitucijos 20 str. ypač daug dėmesio skirta asmens apsaugai nuo savavališko asmens laisvės apribojimo, akcentuojama, kad žmogaus laisvė gali būti apribojama tik tokiais pagrindais ir pagal tokias procedūras, kokias yra nustatęs įstatymas. Asmens priverstiniam laisvės apribojimui skiriama daug dėmesio baudžiamojo proceso normose, reglamentuojančiose sulaikymą ir suėmimą, baudžiamojo kodekso normose, reglamentuojančiose laisvės atėmimo bausmę, administracinių teisės pažeidimų kodekso nuostatose, reglamentuojančiose administracinį areštą¹.

Respublikos Prezidentas, Seimo nariai, Ministras Pirmininkas ir ministrai, teisėjai dėl jų statuso ypatumų naudojasi papildomomis laisvės neliečiamumo garantijomis; jų laisvė gali būti apribojama atskira tvarka. Seimo narys, be Seimo sutikimo, negali būti suimamas ar kitaip varžoma jo laisvė (Konstitucijos 62 str.); Konstitucinio Teismo teisėjai turi tokią pat asmens neliečiamybės teisę, kaip ir Seimo nariai (Konstitucijos 104 str.), teisėjai negali būti suimti, negali būti kitaip suvaržyta jų laisvė be Seimo, o tarp Seimo sesijų – be Respublikos Prezidento sutikimo (Konstitucijos 114 str.), Ministras Pirmininkas ir ministrai negali būti suimti ar kitaip suvaržyta jų laisvė be išankstinio Seimo sutikimo, o tarp Seimo Sesijų – be išankstinio Respublikos Prezidento sutikimo (Konstitucijos 100 str.). Didžiausios laisvės neliečiamybės garantijos yra suteiktos Res-

¹ Plačiau apie Konstitucijos 20 straipsnio ir Europos žmogaus teisių konvencijos 5 straipsnio nuostatas ir laisvės apribojimą baudžiamojo proceso teisėje ir kitose srityse: *Pra-piestis J.* Konstitucijos 20 straipsnio komentaras // *Teisės problemos.* 1999/1–2. P. 41–49; *Jočienė D.* Europos žmogaus teisių konvencijos taikymas užsienio valstybių ir Lietuvos Respublikos teisėje. Vilnius, 2000. P. 170–187.

publikos Prezidentui, kol jis eina savo pareigas, jis negali būti suimtas (Konstitucijos 86 str.), Respublikos Prezidento laisvė gali būti suvaržyta tik jam praradus šį statusą.

Konstitucijos 20 str. būtų paranku nagrinėti kartu su Konstitucijos 31 str., kuriame formuluojamos svarbios asmens procesinės teisės (nekal-tumo prezumpcija, teisė į gynybą ir kt.).

Ypač daug dėmesio teisei į laisvės neliečiamumą yra skirta Europos Žmogaus teisių konvencijoje. Jos 5 str. detalai reglamentuoja sąlygas, kurioms esant, asmens laisvė gali būti teisėtai ir pagrįstai ribojama.

Civilinio kodekso 2.26 str. „*Neleistinumas apriboti fizinio asmens laisvę*“ nurodoma, kad fizinio asmens laisvė neliečiama. Veiksniui asmeniui taikyti bet kokią priežiūrą ar apribojimus galima tik sutikus pačiam asmeniui, taip pat kitais įstatymu nustatytais atvejais. Šio str. 2 d. nurodoma, kad asmens sveikatos priežiūrai asmens sutikimo nereikia, jeigu jo gyvybei gresia pavojus arba būtina jį guldyti į stacionarinę sveikatos priežiūros įstaigą dėl visuomenės interesų apsaugojimo.

Kitose Civilinio kodekso 2.26 str. dalyse formuluojamos asmenų, kurie yra sutrikusios psichikos, laisvės garantijos: 1) asmens psichinė būklė gali būti tiriama tik jo sutikimu arba teismo leidimu; sutikimą atlikti neveiksnaus asmens psichinės būklės tyrimą gali duoti jo globėjas arba teismas; jeigu asmens gyvybei gresia realus pavojus, skubi psichiatrinė medicinos pagalba gali būti suteikta ir be asmens sutikimo; 2) asmuo gali būti paguldytas į psichiatrijos įstaigą tik jo paties sutikimu, taip pat teismo leidimu. Jeigu asmuo serga sunkia psichikos liga ir yra reali grėsmė, kad jis savo veiksmais gali padaryti esminės žalos savo ar aplinkinių sveikatai ar gyvybei bei turtui, jis gali būti priverstinai hospitalizuotas, bet ne ilgiau kaip dvi paras. Priverstinė hospitalizacija gali būti pratęsta tik įstatymu nustatyta tvarka, teismo leidimu. Jeigu asmuo yra neveiksnius, sutikimą priverstinei jo hospitalizacijai, tačiau ne ilgiau kaip dvi paras, gali duoti asmens globėjas. Neveiksnaus asmens priverstinė hospitalizacija po to gali būti pratęsta tik įstatymu nustatyta tvarka teismo leidimu.

Šio Kodekso 2.26 str. 5 d. nurodoma, kad asmenys, neteisėtai apriboję fizinio asmens laisvę, privalo atlyginti jam padarytą turtinę ir neturtinę žalą.

1995 m. buvo priimtas Psichikos sveikatos įstatymas, kuriame detalai reglamentuojamos sąlygos, kurioms esant, asmuo gali būti priverstinai hospitalizuotas, t. y., kai jis serga sunkia psichikos liga ir yra reali grėsmė, jog jis savo veiksmais gali padaryti esminę žalą savo sveikatai, gyvybei ir (arba) aplinkinių sveikatai, gyvybei (27 str.). Įstatyme numatytos ir as-

mens teisės tokios hospitalizacijos pagrįstumą ir sąlygas apskūsti teismui atitinka Europos žmogaus teisių konvencijos reikalavimus¹.

Nors 1995 m. priimto Psichikos sveikatos priežiūros įstatymo nuostatos ir atitiko Konstitucijos bei Europos žmogaus teisių konvencijos reikalavimus, tačiau, įsigaliojus naujam Civiliniam kodeksui, šio įstatymo normos (2001 m.) buvo koreguojamos, kadangi civiliniame kodekse numatoma didesnė psichikos ligonių teisių apsauga.

Civilinio kodekso 2.26 str. 2 d. reikalavimai priverstinai hospitalizuoti turėtų būti taikomi ir asmenims, sergantiems pavojingomis užkrečiamomis ligomis ir atsisakantiems laisvanoriško gydymo.

1996 m. buvo priimtas Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės įstatymas, kuriame numatytos sąlygos, kurioms esant, toks asmuo gali būti priverstinai hospitalizuojamas. Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės įstatymo 9 str. nustatoma priverstinio hospitalizavimo tvarka asmenims, kurie serga pavojingomis ar ypač pavojingomis ligomis (taip pat asmenys, įtariamai sergant ar turėję kontaktą) ir turi būti privalomai hospitalizuojami, ištiriami ar gydomi, tačiau vengia hospitalizavimo, tyrimo ir (ar) gydymo. (Šiuo metu yra rengiamos šio įstatymo pataisos).

Konstitucijos 20 str. 3 d. konkrečiai nusakoma tvarka, kada gali būti sulaikomas asmuo nusikaltimo vietoje. Nusikaltimo vietoje sulaikytas asmuo per 48 valandas turi būti pristatytas į teismą, kur, sulaikytajam dalyvaujant, sprendžiamas sulaikymo pagrįstumas. Jeigu teismas nepriima nutarimo asmenį suimti, sulaikytasis tuojau pat paleidžiamas. Šių Konstitucijos nuostatų priėmimas iš esmės pakeitė baudžiamojo proceso nuostatas, reglamentuojančias kardomąjį suėmimą, ypač jo skyrimo tvarką. Šios Konstitucijos 20 str. nuostatos neįsigaliojo išsyk priėmus Konstituciją. Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos“ 8 str. buvo nurodyta, kad Konstitucijos 20 str. 3 d. nuostatos pradedamos taikyti nuo tada, kai bus suderinti Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso įstatymai su Konstitucija. Konstitucijos 20 str. 3 d. greitesniam įgyvendinimui turėjo įtakos 1995 m. balandžio 27 d. Europos žmogaus teisių konvencijos ratifikavimas. Su jos 5 str. nuostatomis koreliuojasi šio Konstitucijos straipsnio reikalavimai.

Europos žmogaus teisių konvencijos 5 str. „Teisė į laisvę ir saugumą“ numatyta, kad „kiekvienas asmuo turi teisę į laisvę ir saugumą. Niekam laisvė negali būti atimta kitaip, kaip šiais atvejais, ir įstatymo nustatyta tvarka:

¹ Plačiau apie tai: *Birmontienė T.* Pacientų teisės Lietuvoje ir Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija // *Teisės reforma Lietuvoje ir Lenkijoje ir Europos žmogaus teisių konvencija.* Vilnius, 1999. P. 139–155.

- a) kai asmuo teisėtai kalinamas pagal kompetentingo teismo nuosprendį;
- b) kai asmuo teisėtai sulaikomas ar suimamas dėl to, kad neįvykdė teismo teisėto sprendimo, arba kai norima garantuoti kokios nors įstatymo nustatytos prievolės vykdymą;
- c) kai asmuo teisėtai sulaikomas ar suimamas, kad būtų pristatytas

kompetentingai teismo institucijai, pagrįstai įtariant jį padarius nusikaltimą ar kai pagrįstai manoma, jog būtina neleisti padaryti nusikaltimo, arba manoma, jog jis, padaręs tokį nusikaltimą, gali pabėgti;

- d) kai nepilnamečiui laisvė atimama pagal teisėtą sprendimą atiduoti jį auklėjimo priežiūrai arba kai jis teisėtai suimamas, kad būtų pristatytas kompetentingai institucijai;
- e) kai teisėtai sulaikomi asmenys, galintys platinti užkrečiamąsias ligas, psichiškai nesveiki asmenys, alkoholikai, narkomanai ar valkatos;
- f) kai asmuo teisėtai sulaikomas ar suimamas dėl to, kad negalėtų be leidimo įvažiuoti į šalį, arba kai yra pradėtas jo deportavimo ar išdavimo kitai valstybei procesas.

2. Kiekvienam suimtajam turi būti nedelsiant jam suprantama kalba pranešta, dėl ko jis suimtas ir kuo kaltinamas.

3. Kiekvienas sulaikytasis ar suimtasis pagal šio str. 1 d. c punkto nuostatas turi būti skubiai pristatytas teisėjui ar kitam pareigūnui, kuriam įstatymas yra suteikęs teisę vykdyti teismines funkcijas, ir turi teisę į bylos nagrinėjimą per įmanomai trumpiausią laiką arba teisę būti paleistas proceso metu. Paleidimas gali būti sąlygojamas garantijų, kad jis atvyks į teismą.

4. Kiekvienas asmuo, kuriam atimta laisvė jį sulaikius ar suėmus, turi teisę kreiptis į teismą, kad šis greitai priimtų sprendimą dėl sulaikymo ar suėmimo teisėtumo ir, jeigu asmuo kalinamas neteisėtai, nuspręstų jį paleisti.

5. Kiekvienas asmuo, kuris yra sulaikymo, suėmimo ar kalinimo pažeidžiant šio str. nuostatas auka, turi teisę į nuostolių atlyginimą¹”.

Tai, kad pirmosiose bylose nagrinėtos Europos žmogaus teisių teismo buvo pripažinta, jog Lietuva pažeidė Konvencijos 5 str. dėl asmens laisvės apsaugos, liudija, kad Konstitucijos ginama asmens laisvė dar nėra tinkamai suprasta ir ginama Lietuvos įstatymų. Jau po Konstitucijos priėmimo 1993 m. liepos 13 d. buvo papildytas Operatyvinės veiklos įstatymas, numatęs asmens prevencinio sulaikymo galimybes. Toks sulaikymas buvo reglamentuotas Baudžiamojo proceso kodekso 50(1) str. Pirmoji Europos žmogaus teisių komisijos pripažinta priimtina peticija *Jėčius prieš Lietuvą*² buvo dėl prevencinio sulaikymo įstatymo taikymo. Europos žmogaus teisių teismas nustatė konvencijos 5 str. 1, 3, 4 d. pažeidimus. Byloje *Grauslys prieš Lietuvą* asmuo taip pat skundėsi dėl sulaikymo tei-

¹ Žmogaus teisės. Europos Tarybos ir Europos Sąjungos dokumentai. Vilnius, 2000. P. 10–11.

² <http://www.echr.coe.int/>

sėtumo ir kad apribojus jo laisvę, jis nebuvo skubiai pristatytas teisėjui. Europos žmogaus teisių teismas šioje byloje konstatavo Konvencijos 5 str. 1 d. ir to paties straipsnio 4 d. bei Konvencijos 6 str. 1 d. pažeidimus¹. Deja, ir šiuo atveju buvo pažeista asmens teisė į laisvę, garantuojama Konvencijos 5 str. ir byloje *Graužinis prieš Lietuvą* Europos žmogaus teisių teismas nusprendė, kad Lietuva pažeidė Europos žmogaus teisių konvencijos 5 str. 4 d.

Taigi asmens laisvės neliečiamumas, garantuojamas Konstitucijos 20 str., turi būti suprantamas kaip reali asmens teisių garantija, interpretuojama atsižvelgiant ir į gausią Europos žmogaus teisių teismo jurisprudenciją².

Konstitucijos 21 str. įtvirtinta **teisė į žmogaus asmens, jo orumo neliečiamumą**. Konstitucijos 21 str. 2 d. nurodoma, kad žmogaus orumą gina įstatymas. Žmogaus orumo neliečiamumas suprantamas kaip draudimas žmogų kankinti, žeminti jo orumą, žiauriai su juo elgtis, taip pat nustatyti tokias bausmes. Svarbus ir šio straipsnio 4 d. formuluojamas reikalavimas, kad su žmogumi, be jo žinios ir laisvo sutikimo, negali būti atliekami moksliniai ar medicinos bandymai.

Konstitucinį asmens neliečiamumo principą galima aiškinti kaip teisių, moralinių priemonių sistemą, kuriomis garantuojamas asmens autonomiškumas, jo apsauga nuo nepagrįsto valstybės ir kitų asmenų įsikišimo, nuo neteisėto psichinio ar fizinio poveikio.

Su šia teise sietina ir asmens teisė gimti ir mirti pagarboje. Pagarba žmogaus gimimui ir mirčiai – du ypač svarbūs žmogaus teisių aspektai. Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo (1996 m.) įstatymo 3 str. nurodoma, kad pacientai turi būti prižiūrimi ir mirti pagarboje. To paties straipsnio 5 d. nurodoma, kad pacientams turi būti suteikiamos mokslu pagrįstos nuskausminamosios priemonės, kad jie nekentėtų dėl savo sveikatos sutrikimų.

Civilinio kodekso 2.25 str. „Teisė į kūno neliečiamumą ir vientisumą“ formuluojamos nuostatos, kurios taip pat padeda atskleisti ir Konstitucijos 21 str. turinį.

Su Konstitucijos 21 str. turiniu galima sieti ir kitą Naujojo civilinio kodekso formuluojamą nuostatą (2.27. str. „Teisė pakeisti lytį“), leidžiančią asmeniui medicininiu būdu pakeisti lytį, šias nuostatas turėtų detalizuoti specialūs įstatymai.

¹ <http://www.echr.coe.int/>

² Plačiau apie Europos žmogaus teisių konvencijos 5 straipsnio interpretavimą: *Jočiienė D.* Europos žmogaus teisių konvencijos taikymas užsienio valstybių ir Lietuvos Respublikos teisėje. Vilnius, 2000; *Berger V.* Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija. Vilnius, 1996. P. 77–151; Žmogaus teisės: Europos Tarybos ir Europos Sąjungos dokumentai. Lietuvos žmogaus teisių centras, 2000.

Asmens neliečiamumo principas glaudžiai siejasi ir su priverstinio gy-

dymo draudimu, išskyrus įstatymuose nustatytus atvejus, pvz.: priverstinis psichikos ligonių gydymas ir kt. Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatyme nurodoma, kad pacientas negali būti gydomas ar jam teikiama kokia kita sveikatos priežiūra ar slauga prieš jo valią, jeigu Lietuvos Respublikos įstatymu nenustatyta kitaip. Nepilnametis pacientas turi būti informuotas apie gydymą ir, jeigu jis pagal savo amžių ir išsivystymo lygį gali teisingai vertinti savo sveikatos būklę ir siūlomą gydymą (apie tai sprendžia gydantis gydytojas), nepilnametis taip pat negali būti gydomas prieš jo valią, jeigu Lietuvos Respublikos įstatymu nenustatyta kitaip. Gydytojas turi parinkti gydymo metodus, labiausiai atitinkančius nepilnamečio interesus.

Pagal Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymo nuostatas, teikiant būtinąją (pirmąją ar skubiąją) medicinos pagalbą, kuriai yra būtinas paciento įstatyminio atstovo sutikimas, ji gali būti teikiama ir be įstatyminio atstovo sutikimo, jei jo negalima gauti laiku arba įstatyminis atstovas atsisako duoti sutikimą, o gydančio gydytojo ar slaugos darbuotojo nuomone, medicinos pagalbos suteikimas atitinka paciento interesus. Apie tai turi būti pažymima paciento ligos istorijoje. Jeigu paciento įstatyminis atstovas atsisako duoti sutikimą gydymui, kuris nėra skubus, o gydančio gydytojo nuomone, medicinos pagalbos suteikimas atitinka paciento interesus, tokiam gydymui sutikimą turi teisę duoti sveikatos priežiūros įstaigos medicinos etikos komisija ar Lietuvos medicinos etikos komitetas (Lietuvos bioetikos komitetas). Į šią komisiją ar komitetą turi kreiptis sveikatos priežiūros įstaigos administracija ar gydantis gydytojas.

Paciento sutikimas gydymui reglamentuojamas ir Civilinio kodekso 6.729 straipsnyje.

Aiškindamiesi asmens orumo turinį, turėtume nagrinėti ir Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimą, kuriame nagrinėjamas mirties bausmės atitikimas Konstitucijai.

Konstitucinis Teismas šiame nutarime konstatavo, kad „... iš prigimtinių teisių tarptautinė bendruomenė išskiria žmogaus gyvybę ir orumą. Žmogaus gyvybė ir jo orumas sudaro asmenybės vientisumą, reiškia žmogaus esmę. Gyvybė ir orumas yra neatimamos žmogaus savybės, todėl negali būti traktuojamos atskirai. Prigimtinės žmogaus teisės – tai individo prigimtinės galimybės, kurios užtikrina jo žmogiškąjį orumą socialinio gyvenimo srityse. Jos sudaro tą minimumą, atskaitos tašką, nuo kurio plėtojamos ir papildomos visos kitos teisės ir kurios sudaro tarptautinės bendruomenės neginčijamai pripažintas vertybes.

Taigi žmogaus gyvybė ir orumas, kaip išreiškiantys žmogaus vientisumą ir jo nepaprastą esmę, yra aukščiau įstatymo. Atsižvelgiant į tai, žmogaus gyvybė ir orumas vertintini kaip ypatingos vertybės. Konstitucijos paskirtis tokiu atveju yra užtikrinti šių vertybių gynimą ir gerbimą. Šie

reikalavimai keliama visų pirma pačiai valstybei”.

„Orumo samprata pirmiausia siejama su tuo, kaip pats žmogus vertina save, koks jo požiūris į save, o kartu – kaip reiškiasi jo santykiai su aplinkiniais. Orumas yra ne tik savikontrolės forma (kad nenukentėtų orumas), bet ir vienas iš būdų, kuriais žmogus išsąmonina savo pareigą bei atsakomybę visuomenei. Orumas taip pat reguliuoja asmens ir visuomenės santykius, nes aplinkiniai turi pripažinti jo asmenį, jo teises. Taigi žmogaus orumas yra ne tik tai, kaip subjektas save vertina, bet ir visuma objektyvių savybių, kurios apibūdina šio asmens vertę visuomenėje. Tai gali būti žmogaus išsimokslinimas, jo gyvenimo būdas, dorovinės savybės, sugebėjimas bendrauti ir padėti kitiems ir pan.

Kiekvieno žmogaus orumas turi būti ginamas nepriklausomai nuo to, kokias teises ar kokybines savybes jis turi¹”.

Visuomenės informavimo įstatyme (priimtame 1996 m., ir šiuo metu galiojančiame 2000 m. redakcijos) taip pat siekiama apsaugoti asmens orumą, įstatymo 13 str. „Asmens teisių, garbės ir orumo apsauga” nurodoma, kad siekiant nepažeisti asmens teisių, apsaugoti jo garbę ir orumą, renkant ir viešai skelbiant informaciją draudžiama: be asmens sutikimo filmuoti, fotografuoti ar daryti garso ir vaizdo įrašus jam priklausančioje valdoje; filmuoti, fotografuoti ar daryti garso ir vaizdo įrašus neviešų renginių metu be organizatorių, turinčių teisę rengti tokius renginius, sutikimo; filmuoti ir fotografuoti žmogų ir naudoti jo atvaizdus reklamai visuomenės informavimo priemonėse be šio žmogaus sutikimo.

Visuomenės informavimo įstatymo 13 str. 1 d. nurodyti draudimai netaikomi renkant informaciją, jei yra pagrindas manyti, kad fiksuojami teisės pažeidimai. Už 13 str. nustatytų reikalavimų pažeidimą renkant ir skelbiant viešąją informaciją atsakoma Visuomenės informavimo ir kitų įstatymų nustatyta tvarka.

O Visuomenės informavimo įstatymo 16 str. „Teisė gauti atlyginimą už padarytą moralinę ir materialinę žalą” nurodoma, kad kiekvienas fizinis asmuo, kurio garbę ir orumą žemina paskelbta tikrovės neatitinkanti informacija apie jį, turi teisę pagal įstatymus gauti atlyginimą už padarytą moralinę žalą. Pagal Civilinio kodekso 2.24 str. „Asmens garbės ir orumo gynimas”, visuomenės informavimo priemonė, paskleidusi asmens reputaciją žeminančius ir tikrovės neatitinkančius duomenis, privalo atlyginti asmeniui padarytą turtinę ir neturtinę žalą tik tais atvejais, kai ji žinojo ar turėjo žinoti, jog paskleista informacija neatitinka tikrovės, taip pat kai tą informaciją paskelbė jos darbuotojai ar informacija paskleista anonimiškai, o visuomenės informavimo priemonė atsisako nurodyti tą informa-

¹ Pavilonis V. Konstitucijos 21 straipsnio komentaras // Teisės problemos. 1999. Nr. 1–2. P. 54.

ciją pateikusį asmenį. Visais kitais atvejais turtinę ir neturtinę žalą privalo atlyginti duomenis paskleidęs asmuo. Asmuo turi teisę reikalauti teismo tvarka paneigti paskleistus duomenis, žeminančius jo garbę ir orumą ir neatitinkančius tikrovės, taip pat atlyginti tokių duomenų paskleidimu jam padarytą turtinę ir neturtinę žalą. Po asmens mirties tokią teisę turi jo sutuoktinis, tėvai ir vaikai, jeigu tikrovės neatitinkančių duomenų apie mirusįjį paskleidimas kartu žemina ir jų garbę bei orumą. Preziumuojama, jog paskleisti duomenys neatitinka tikrovės, kol juos paskleidęs asmuo neįrodo priešingai.

Konstitucijos 21 str. 3 d. nuostatos gali būti interpretuojamos Europos Tarybos Konvencijos prieš kankinimą ir kitą žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą (1987 m.) kontekste. Šią Konvenciją Lietuva ratifikavo 1998 metais. Konstitucinis Teismas analizavo Europos žmogaus teisių teismo nagrinėtą bylą Airija prieš Jungtinę Karalystę (1978 m.) ir pažymėjo, kad gali būti išskiriami tokie draudžiamo elgesio tipai – „kankinimas – sąmoningas nežmoniškas elgesys, sukeliantis dideles kančias; nežmoniškas elgesys arba baudimas – didelių moralinių ar fizinių kančių sukėlimas; žeminantis elgesys arba baudimas – toks elgesys, kuriuo tam, kad įžeistų, pažemintų arba palaužtų fizinį ar moralinį pasipriešinimą, aukai siekiama sukelti baimės, sielvarto ar nepilnavertiškumo jausmą. Tačiau „žeminantis“ negali būti interpretuojamas tik kaip nemalonus ar nepriimtinas”.

Visų pirma pažymėtina, kad Konstitucijos 21 str. 3 d., kaip ir tarptautiniai dokumentai, draudimą kankinti, žaloti, žeminti žmogaus orumą, žiaurų elgesį ar baudimą sieja visų pirma su valstybės ir tam tikrų jos institucijų veikla. Vadinas, tokie draudimai yra nustatyti siekiant apginti žmogų nuo neteisėtų valstybės pareigūno ar kito asmens, turinčio valstybės įgaliojimus, veiksmų. Tačiau ne kiekvienas pareigūno elgesys, turintis žmogui nemalonių padarinių, gali būti pripažintas neteisėtu. Antai neigiamų padarinių ir tam tikru atžvilgiu kentėjimas atsiranda pritaikius baudžiamajame įstatyme numatytas ir tarptautinės bendrijos pripažįstamas sankcijas (pvz., laisvės atėmimą, baudą, teisių apribojimą ir pan.), kurios nustato tam tikrus asmens suvaržymus. Jie sudaro būtinąją bausmės elementą ir dėl jų teisėtumo nekyla problemų. Vadinas, tie atvejai, kai, pvz.: sulaikytas įtariamasis ar asmuo už padarytą nusikaltimą teismo nubaudžiamas laisvės atėmimu ir dėl to jis patiria tam tikrų nepatogumų ar kenčia, negali būti traktuojami kaip Konstitucijos draudžiamos bausmės.

Šiuolaikinės medicinos technologijų naujovės veržiasi į žmogaus sveikatos sritį, sudarydamos ne tik teises, bet ir svarbias etikos problemas. Civilinio kodekso 2.25 str. „Teisė į kūno neliečiamumą ir vientisumą“ nurodoma, kad fizinis asmuo neliečiamas. Be paties asmens (o asmeniui

esant neveiksniam – be jo atstovo pagal įstatymą) valios ir laisvo sutikimo, su juo negali būti atliekami jokie moksliniai, medicinos bandymai ar tyrimai. Toks sutikimas turi būti išreikštas raštu. Atlikti intervenciją į žmogaus kūną, pašalinti jo kūno dalis ar organus galima tik asmeniui sutikus. Sutikimas chirurginei operacijai turi būti išreikštas raštu. Jeigu asmuo yra neveiksnius, tokį sutikimą gali duoti jo globėjas, tačiau neveiksniui asmeniui kastruoti, sterilizuoti, jo nėštumui nutraukti, jį operuoti, jo organui pašalinti būtinas teismo leidimas. Tokio sutikimo nebereikia būtino reikalingumo atvejais, siekiant išgelbėti asmens gyvybę, kai jai gresia realus pavojus, o pats asmuo negali išreikšti savo valios. Asmuo raštu gali nustatyti savo kūno panaudojimo būdą po mirties, laidojimo tvarką ir būdą. Žmogaus audinių ir organų donorystės ir transplantacijos tvarką nustato atskiras įstatymas. Žmogaus kūnas, jo dalys ar organai ir audiniai negali būti komercinių sandorių dalyku. Tokie sandoriai yra niekiniai. Asmuo, kurio teisė į kūno neliečiamumą ir vientisumą buvo pažeista, turi teisę reikalauti iš kaltų asmenų atlyginti turtinę ir neturtinę žalą.

Šiuo metu biomedicininis tyrimus reglamentuoja 2000 m. priimtas Biomedicininis tyrimų etikos įstatymas, kuris buvo parengtas atsižvelgiant į Europos Tarybos Žmogaus teisių ir biomedicinos konvenciją. Ši Konvencija yra vienas pagrindinių tarptautinių dokumentų, reglamentuojančių biomedicininis tyrimus. Europos Tarybos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija priimta 1997 m., Lietuva ją pasirašė, bet neratifikavo. Konvencijoje formuluojamas svarbus konstitucinio lygmens principas, kad žmogaus interesai ir gerovė turi būti svarbesni už išimtinis visuomenės ar mokslo interesus (2 str.). Konvencijos 1 str. formuluojant jos priėmimo tikslą akcentuojama, kad valstybės turi ginti visų žmonių orumą bei tapatybę ir užtikrinti pagarbą, be išimties kiekvieno asmens neliečiamumui bei kitoms teisėms ir laisvėms taikant biologijos ir medicinos mokslus. Valstybės turi imtis visų teisinių priemonių, kad Konvencijos nuostatos būtų veiksmingos.

Biomedicininiai tyrimai – tai sudėtinga medicinos, biologijos mokslo sritis, kurių tikslas patikrinti medicinos mokslo hipotezes ir plėtoti pažinimą apie žmogaus biocheminius, fiziologinius, morfologinius, psichologinius ir kitus funkcionavimo ypatumus. Biomedicininis tyrimų etikos įstatymas nustato biomedicininis tyrimų etikos reikalavimus ir principus, leidimų atlikti biomedicininis tyrimus išdavimo tvarką, biomedicininis tyrimų atlikimo kontrolės tvarką bei atsakomybę už šio įstatymo reikalavimų pažeidimus. Biomedicininiai tyrimai turi būti atliekami vadovaujantis principu – žmogaus interesai svarbesni už visuomenės ir mokslo interesus. Ši nuostata sutampa su Žmogaus teisių ir biomedicinos kon-

vencijoje nurodytais reikalavimais. Biomedicininis tyrimus reglamentuojant Lietuvoje, buvo atsižvelgta į šios konvencijos reikalavimus.

Biomedicininis tyrimų objektai gali būti gyvi žmonės ar jų grupės, vaisius, audiniai, organai, ląstelės bei genetinė medžiaga, žmonių lavonai, medicinos dokumentai. Gyvi žmonės ar jų grupės ir vaisius biomedicininis tyrimų objektais gali būti tik turint tam tikrų neklinikinių tyrimų išsamius duomenis. Neklinikiniai tyrimai turi būti atlikti pagal Geros laboratorinės praktikos taisykles, kurias tvirtina Sveikatos apsaugos ministerija. Klinikiniai tyrimai turi būti atliekami pagal Geros klinikinės praktikos taisykles, kurias tvirtina Sveikatos apsaugos ministerija.

Geros klinikinės praktikos taisyklės nustato būtiniausius naujų, koduotų vaistų perspektyvinių tyrimų reikalavimus ir apima Europos Sąjungos direktyvos 75/ 318/ EEC nuostatas. Geros klinikinės praktikos taisyklės yra patvirtintos Sveikatos apsaugos ministro ir yra svarbus šią sritį reglamentuojantis teisės aktas.

Klinikiniai tyrimai – tai biomedicininiai tyrimai su gyvais žmonėmis, o neklinikiniai tyrimai – tyrimai, kuriuose žmonės nėra tyrimo objektai. Su žmogaus embrionais leidžiama atlikti tik klinikinius stebėjimus (neinvazinius tyrimus). Kiti biomedicininiai tyrimai su žmogaus embrionais, taip pat jų kūrimas biomedicininis tyrimų tikslais yra draudžiami. Su vaisiumi leidžiama atlikti tik tuos biomedicininis tyrimus, kurių numatoma naudoti tiriamam vaisiui viršija medicininę riziką. Žmogų klonuoti draudžiama.

Biomedicininiai tyrimai gali būti vykdomi tik laikantis tokių reikalavimų: yra biomedicininis tyrimų mokslinė ir praktinė vertė; užtikrinta tiriamojo interesų apsauga bei informacijos apie tiriamąjį konfidencialumas; gautas savanoriškas tiriamojo asmens sutikimas; yra tyrėjo ir biomedicininis tyrimų užsakovo civilinės atsakomybės draudimas dėl galimos žalos tiriamajam; yra Lietuvos bioetikos komiteto ar Regioninio biomedicininis tyrimų etikos komiteto leidimas; to nedraudžia kiti įstatymai.

Ypač yra saugomos vadinamųjų pažeidžiamų asmenų, su kuriais biomedicininiai tyrimai gali būti atliekami tik esant papildomiems jų apsaugos reikalavimams, teisės. Pagal Biomedicininis tyrimų etikos įstatymo nuostatas pažeidžiami asmenys – tai asmenys, kurių sutikimui dalyvauti biomedicininame tyrime gali turėti įtakos išorinės aplinkybės.

Pažeidžiamais asmenimis laikomi: asmenys, turintys psichikos sutrikimų, bet galintys duoti sutikimą dalyvauti biomedicininame tyrime; nepilnamečiai; studentai, jei jų dalyvavimas biomedicininame tyrime susijęs su studijomis; asmenys, gyvenantys globos įstaigose; kariai jų tikrosios karinės tarnybos metu; sveikatos priežiūros įstaigų, kuriose atliekamas biomedicininis tyrimas, darbuotojai, pavaldūs tyrėjui.

Lietuvos bioetikos komitetas motyvuotu sprendimu gali pripažinti (priskirti) pažeidžiamais asmenimis ir kitų asmenų grupes. Biomedicininiai tyrimai negali būti atliekami su įkalinimo įstaigose ar kitose laisvės atėmimo vietose esančiais asmenimis.

Pažeidžiamiesiems asmenims yra taikomos papildomos jų interesų apsaugos priemonės.

Jeigu tiriamasis yra nepilnametis, asmens sutikimą atlikti biomedicininį tyrimą duoda abu tėvai ar įstatyminiai nepilnamečio atstovai ir rajono, miesto vaikų teisių apsaugos tarnyba. Jei nepilnamečio tėvai gyvena skyrium, būtinas vieno iš tėvų ar įstatyminio atstovo ir rajono, miesto vaikų teisių apsaugos tarnybos sutikimas.

Asmens, sergančio psichikos liga, bet galinčio sąmoningai sutikti dalyvauti biomedicininiam tyrimui, sutikimą turi patvirtinti du liudytojai ir sveikatos priežiūros įstaigos, kurioje atliekamas biomedicininis tyrimas, vadovas. Taip pat turi būti sveikatos priežiūros įstaigos Medicinos etikos komisijos pritarimas.

Biomedicinių tyrimų kontrolę vykdo Lietuvos bioetikos komitetas ir Regioniniai biomedicinių tyrimų etikos komitetai; jie išduoda leidimus biomediciniams tyrimams Lietuvoje. Daugiausia tyrimų atliekama tiriant naujų vaistų poveikį ir efektyvumą, leidimai juos vykdyti išduodami tik esant Valstybinės vaistų kontrolės tarnybos teikimui. Ginčus dėl leidimo vykdyti biomedicinius tyrimus neišdavimo ar jo panaikinimo tarp biomedicinio tyrimo užsakovo, pagrindinio tyrėjo ir Lietuvos bioetikos komiteto sprendžia teismas.

Kadangi biomedicinos tyrimai – sudėtinga teisės sritis, kurioje susikerta žmogaus teisių ir biomedicinos mokslo vystymo interesai. Europos Tarybos Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija reikalauja, kad Konvencijos dalyvės įsipareigotų ginti visų žmonių orumą bei tapatybę ir užtikrintų pagarbą kiekvieno asmens neliečiamumui bei kitoms teisėms ir pagrindinėms laisvėms taikant biologijos ir medicinos mokslus. Bet kokia intervencija į sveikatos sritį, įskaitant ir tyrimus, turi būti vykdoma laikantis tam tikrų profesinių įsipareigojimų ir standartų.

Psichikos sveikatos priežiūros įstatymo (1995 m.) 18 str. formuluojami griežti reikalavimai, atitinkantys Konstitucijos nuostatas, kad Klinikiniai eksperimentiniai gydymo metodai, psichochirurgija gali būti taikomi psichikos ligoniams tik gydymo tikslu medicinos etikos komisijai prižiūrint, jie gali būti taikomi tik, jeigu ligonis tai sąmoningai suprato ir davė raštišką sutikimą, patvirtintą dviejų liudininkų ir psichiatrijos įstaigos vyriausiojo gydytojo, tam turi būti ir medicinos etikos komisijos pritarimas.

Nors šiuo metu galima teigti, kad biomedicininiai tyrimai yra teisiškai tinkamai reglamentuoti, tačiau ypač svarbu yra šių teisės nuostatų tinkamas įgyvendinimas ir kontrolė, biomedicininį tyrimų viešumas.

Konstitucijos 22 str. įtvirtinta **teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą**.

Žmogaus privatus gyvenimas neliečiamas. Asmens susirašinėjimas, pokalbiai telefonu, telegrafo pranešimai ir kitoks susižinojimas neliečiami. Informacija apie privatų asmens gyvenimą gali būti renkama tik motyvuotu teismo sprendimu ir tik pagal įstatymą. Įstatymas ir teismas saugo, kad niekas nepatirtų savavališko ar neteisėto kišimosi į jo asmeninį ir šeimyninį gyvenimą, kėsینimosi į jo garbę ir orumą.

Privatus gyvenimas yra suprantamas kaip kiekvieno asmens sritis, į kurią niekas negali be asmens sutikimo įsikišti. Ši asmens neliečiama sritis, kaip galima spręsti iš Konstitucijos 22 str. 4 d., tai jo asmeninis, šeimyninis gyvenimas, asmens garbė ir orumas. Privati informacija sudaro asmens privataus gyvenimo neliečiamumo turinį. Jai priskiriama ir informacija apie asmens sveikatą.

Konstitucijos 22 str. glaudžiai siejasi ir su Konstitucijos 24 str., reglamentuojančiu asmens būsto neliečiamumą ir su Konstitucijos 23 str. apie nuosavybės apsaugą.

Reiktų atkreipti dėmesį į tai, kad Aukščiausiojo Teismo teismų praktikos apibendrinime, skirtame Lietuvos Respublikos Civilinio kodekso 7 str., 7(I) str. ir Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymo taikymo teismų praktikai, nagrinėjant garbės ir orumo gynimo civilines bylas, pažymima, kad privatus gyvenimas apima privatų šeimos ir namų gyvenimą, asmens fizinę ir psichinę neliečiamybę, asmeninių faktų slaptumą, draudimą be leidimo publikuoti asmenines nuotraukas, draudimą skelbti gautą ir surinktą konfidencialią informaciją ir pan¹. Taigi Aukščiausiasis Teismas, interpretuodamas anksčiau galiojusio civilinio kodekso 7 (I) straipsnį atskiria asmens garbę ir orumą bei žmogaus privataus gyvenimo neliečiamumą kaip du savarankiškus fizinio asmens gynimo objektus. Toks šių objektų atskyrimas egzistuoja ir naujajame civiliniame kodekse – 2.23 str. „Teisė į privatų gyvenimą ir jo slaptumą“, 2.24 str. – „Asmens garbės ir orumo gynimas“.

Kaip ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 22 straipsnyje, kai kuriuose reikšminguose tarptautiniuose dokumentuose, pvz., JTO Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 12 straipsnyje, asmens garbės ir orumo apsauga įtvirtinama kartu su privataus gyvenimo neliečiamumu: niekas

¹ Lietuvos Teismų praktika: apžvalgos, konsultacijos, nutarimai, sprendimai, nutartys : civilinė teisė ir civilinis procesas, 1991 01 17 - 2000 06 16/-3asis papild. leid.- Vilnius, 2000. P. 335.

neturi patirti savavališko kišimosi į savo asmeninį ir šeimos gyvenimą, savo būsto neliečiamumą, susirašinėjimo slaptumą, kėsintis į savo garbę ir orumą; kiekvienas turi teisę į įstatymo apsaugą nuo tokio kišimosi arba tokių kėsinių¹. Panašiai šios teisės interpretuojamos ir JTO Tarptautiniame Pilietinių ir politinių teisių pakto 17 str.² Europos žmogaus teisių konvencijos 8 straipsnyje, apibrėžiant teisę į privataus ir šeimos gyvenimo gerbimą (kiekvienas turi teisę į tai, kad būtų gerbiama jo privatus gyvenimas, būsto neliečiamybė ir susirašinėjimo slaptumas) atskirai nepaminiama asmens garbė ir orumas, bet ir atskiro straipsnio, skirto šių vertybių apsaugai, taipogi nėra. Taigi asmens orumo apsauga turėtų būti traktuojama kaip privataus asmens gyvenimo dalis. Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje teisės klasifikuojamos į atskiras grupes, viena jų – „Orumas“. Šioje grupėje atskirai formuluojamas 1 straipsnis „Žmogaus orumas“ – žmogaus orumas yra nepažeidžiamas; jį privalu gerbti ir ginti. Tame pat skyriuje yra ir straipsnis, skirtas pagarbai privačiam ir šeimos gyvenimui (7 str.) : kiekvienas turi teisę į tai, kad būtų gerbiama jo arba jos privatus gyvenimas ir šeimos gyvenimas, būsto neliečiamybė ir ryšiai. Asmens duomenų apsaugai tame pat skyriuje skirtas atskiras straipsnis³.

Be to, Europos Tarybos Generalinės Asamblėjos rezoliucijoje 428/1990 „Dėl masinės informacijos priemonių“ yra pateikta tokia asmeninio gyvenimo samprata – žmogaus teisė gyventi asmeninį gyvenimą apima privatų, šeimos ir namų gyvenimą, asmens fizinę ir psichinę neliečiamybę, garbę ir reputaciją, asmeninių faktų slaptumą, draudimą be leidimo publikuoti asmeninę nuotrauką, draudimą skelbti gautą ar surinktą konfidencialią informaciją.

Taigi, galimo įvairaus asmens garbės ir orumo ir privataus gyvenimo teisinio įtvirtinimo būdo, (jų sujungimo ar išskyrimo į atskirus teisės ginamus objektus), manytume, kad vertinant privataus gyvenimo neliečiamumą platesniu aspektu konstitucinėje teisėje, ši teisė galėtų būti traktuojama ir kaip apimanti asmens garbę bei orumą. O šeimos gyvenimas, būsto neliečiamumas bei asmens duomenų apsauga gali būti traktuojamos ir kaip savarankiškos teisės, nors žvelgiant platesniu aspektu, jos patenka į privataus gyvenimo sampratą.

Privataus gyvenimo neliečiamumas kaip konstitucinės teisės principas susiformavo palyginti neseniai, tai XX a. antrosios pusės principas, nors jo ištakų reikėtų ieškoti ir ankstesnių amžių teisės doktrinos. Teisės į privatumą istorinės ištakos siekia hebrajų kultūrą, klasikinę Graikiją.

¹ Žmogaus teisės: Jungtinių Tautų dokumentai. Vilnius. 2000., p. 12.

² Ibid. p. 25.

³ Žmogaus teisės: Europos Tarybos ir Europos Sąjungos dokumentai. Vilnius 2000. P. 128–129.

Privataus gyvenimo neliečiamumą kaip teisės principą pirmiausia buvo bandoma apibrėžti moksliniuose straipsniuose. 1890 m. D. Warrenas ir Louisas D. Brandeis paskelbė straipsnį „Teisė į privatumą“ („*The Right to Privacy*“), kuriame apibrėžė šią teisę kaip teisę būti paliktam vienam (*right to be alone*). Straipsnio autoriai asmens teisę į privataus gyvenimo neliečiamumą gynė nuo nepagrįsto kitų asmenų – draugų, kaimynų, darbdavių, žurnalistų ir kt. – kišimosi. Šio straipsnio įtaka JAV teisės doktrinai buvo labai didelė, teismai pradėjo priimti nagrinėti ieškinius dėl nepagrįsto kišimosi į asmeninį gyvenimą (*intrusion*), viešo privačių faktų atskleidimo (*public disclosure of private facts*), klaidinančių faktų pateikimo (*false light*) ir pasisavinimo (*appropriation*)¹.

Privataus gyvenimo neliečiamumą, t.y. asmens privatumą labai sunku vienareikšmiškai apibrėžti. Kai kurie autoriai išskiria tokias asmens privatumo sritis:

- 1) privatumas informacijos srityje, kuri apima taisykles, pagal kurias asmeninio pobūdžio informacija gali būti renkama ir tvarkoma, tai apima finansinio pobūdžio ir medicininio pobūdžio informaciją;
- 2) asmens fizinį privatumą, kuris apsaugo asmenį nuo tokių procedūrų kaip prieš asmens valią vykdomų asmens apžiūrų, priverstinis narkotikų testavimas ir pan.;
- 3) komunikacijų susižinojimo privatumas, kuris apima korespondencijos, telefoninių pokalbių, kompiuterinio pašto ir kt. saugumą ir privatumą;
- 4) teritorinį privatumą, kuris apima apribojimus skverbtis į namų ir kitą aplinką, pavyzdžiui, darbo vietą ar viešą aplinką².

Svarbi asmens privataus gyvenimo dalis – tai asmens šeimos gyvenimas ir jo neliečiamumas. Civilinio kodekso 3.5. str. „Šeimos teisių įgyvendinimas ir gynimas“ numatyta, kad asmenys savo nuožiūra įgyvendina šeimos teises ir nevaržomai jomis naudojasi, taip pat ir teise į šeimos teisių gynybą. Šio straipsnio 2 d. numatyta, kad įgyvendindami šeimos teises ir vykdydami šeimos pareigas, asmenys privalo laikytis įstatymų, gerbti bendro gyvenimo taisykles, geros moralės principus ir veikti sąžiningai. Šio str. 3 d. nurodoma, kad draudžiama piktnaudžiauti šeimos teisėmis, t.y. draudžiama jas įgyvendinti tokiu būdu ir priemonėmis, kurios pažeistų ar varžytų kitų asmenų teises ar įstatymų saugomus interesus ar darytų žalą kitiems asmenims. Jeigu asmuo piktnaudžiauja šeimos teise, teismas gali atsisakyti jį ginti.

¹ Alderman E. and Kennedy C. The Right to Privacy. Published by Alfred A. Knopf, Inc. New York, 1995.

² Privacy and Human Rights 1999. An international survey of privacy laws and developments. Electronic Privacy information center Washington, DC. USA, p. 5.)

Svarbi šeimos gyvenimo dalis yra laisvas santuokos sudarymas. Konstitucijos 38 str. konstatuojama, kad santuoka yra sudaroma laisvu vyro ir moters susitarimu. Civilinio kodekso 3.7 str. „Santuokos samprata” numatyta, kad santuoka yra įstatymų nustatyta tvarka įformintas savanoriškas vyro ir moters susitarimas sukurti šeimos teisinius santykius. Santuoka sudaroma laisva moters ir vyro valia. Sudarę santuoką, sutuoktiniai sukuria šeimos santykius. Civilinio kodekso 3.11 str. „Draudimas tuoktis tos pačios lyties asmenims” nurodoma, kad santuoką leidžiama sudaryti tik su skirtingos lyties asmeniu. Civilinis kodeksas pripažįsta partnerystės santykius tik tarp skirtingų lyčių asmenų; kodekso VI d. XV skyrius yra skirtas bendram gyvenimui neįregistravus santuokos reglamentuoti.

Privataus gyvenimo samprata apima ir asmens teisę į vardą ir jo gynimą. Civilinio kodekso 2.20 str. numatyta, kad kiekvienas fizinis asmuo turi teisę į vardą. Teisė į vardą apima teisę į pavardę, vardą (vardus) ir pseudonimą. Neleidžiama įgyti teisių ir pareigų prisidengiant kito asmens vardu. Kodekso 2.21 str. reglamentuojamas teisės į vardą gynimas, o 2.22 str. „Teisė į atvaizdą” reglamentuojamas asmens atvaizdo gynimas ir numatyta, kad fizinio asmens nuotrauka (jos dalis), portretas ar kitoks atvaizdas gali būti atgaminami, parduodami, demonstruojami, spausdinami, taip pat pats asmuo gali būti fotografuojamas tik jam sutikus. Po asmens mirties tokį sutikimą gali duoti jo sutuoktinis, tėvai ar vaikai.

Šiuo metu daug Lietuvos įstatymų nuostatų nemažai dėmesio skiria asmens privataus gyvenimo apsaugai, ypač informacijai apie asmens privatų gyvenimą. Tai 1996 m. priimtas ir galiojantis 2000 m. redakcijos Visuomenės informavimo įstatymas, Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas, kuris buvo priimtas 1998 m. ir šiuo metu galioja 2000 m. redakcijos, ir kt.

Įstatymai nevienodai traktuoja asmenų privataus gyvenimo apsaugą tais atvejais, kai apie viešo asmens privatų gyvenimą yra skelbiamos žinios, turinčios įtakos visuomenei.

Civilinio kodekso 2.24 str. „Asmens garbės ir orumo gynimas” 6 d. nurodoma, kad asmuo, paskleidęs tikrovės neatitinkančius duomenis apie viešą asmenį bei jo valstybinę ar visuomeninę veiklą, jeigu jis įrodo, kad veikė sąžiningai siekdamas supažindinti visuomenę su tuo asmeniu ir jo veikla, yra atleidžiamas nuo civilinės atsakomybės. Visuomenės informavimo įstatyme taip pat yra nuostata, kad informacija apie viešo asmens (valstybės politikų, valstybės tarnautojų, politinių partijų ir visuomeninių organizacijų vadovų bei kitų visuomeninėje ir politinėje veikloje dalyvaujančių asmenų) privatų gyvenimą gali būti skelbiama be jo sutikimo, jeigu ši informacija atskleidžia visuomeninę reikšmę turinčias šio asmens privataus gyvenimo aplinkybes ar asmenines savybes.

Nors Lietuvos Aukščiausiasis Teismas nėra pareiškęs nuomonės dėl

naujai galiojančio civilinio kodekso minėto straipsnio, tačiau ir ankstesniojo civilinio kodekso normų interpretavimas gali padėti išsiaiškinti kai kurias svarbias informacijos apie viešuosius asmenis skleidimo nuostatas. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teismų praktikos apibendrinime skirtame Lietuvos Respublikos Civilinio kodekso 7 str., 7(I) str. ir Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymo taikymo teismų praktikai, nagrinėjant garbės ir orumo gynimo civilines bylas¹, pažymima, kad nei vienas teisinis aktas konkrečiai neapibrėžia viešųjų asmenų rato, asmens priskyrimo viešųjų asmenų kategorijai klausimą teismas turėtų spręsti kiekvienu atveju individualiai, atsižvelgdamas į Visuomenės informavimo įstatymo nuostatas. Viešaisiais asmenimis laikytini valstybės ir savivaldybės politikai, „A“ lygio valdininkai, aukšti „B“ lygio valdininkai ir pareigūnai, politinių partijų ir visuomeninių organizacijų vadovai ir kiti visuomenėje bei politinėje veikloje dalyvaujantys asmenys. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nuomone viešais asmenimis laikytini ir kiti visuomeninėje veikloje dalyvaujantys asmenys – dalyvaujantys įvairiose visuomeninėse organizacijose, fonduose ir judėjimuose bei žinomi asmenys, įtakojantys visuomeninį gyvenimą, – žinomi menininkai, sportininkai, žurnalistai, kitų profesijų atstovai. Įstatyminės tam tikro pareigūno asmens neliečiamumo garantijos nelaikytinos draudimu informuoti apie jo gyvenimą. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas pabrėžia, kad viešųjų asmenų privataus gyvenimo ribos saugomos skirtinga apimtimi, kadangi teisėtas visuomenės interesas žinoti apie atskiro viešojo asmens privatų gyvenimą priklauso nuo šio asmens įtakos visuomenei ir kiekvieno viešojo asmens atžvilgiu yra skirtingas, nustatydami viešojo asmens privataus gyvenimo apsaugos ribas, teismai turėtų atsižvelgti į visuomeninio ir politinio gyvenimo situaciją, asmenų įtakingumą visuomenės būklei ir Europos žmogaus teisių teismo praktiką. Viešojo asmens ieškinys gali būti tenkinamas įrodžius, jog informacija paskelbta apie visuomeninės reikšmės neturinčias viešojo asmens privataus gyvenimo aplinkybes ar asmens savybes be jo sutikimo.

Toks skirtingas požiūris į viešą ir privatų asmenį privataus gyvenimo apsaugos požiūriu galėtų kelti abejonių dėl galimo neatitikimo Konstitucijos nuostatomis, kadangi Konstitucijoje yra ginamas visų asmenų privatus gyvenimas, jų nediferencijuojant, tačiau akivaizdu, kad viešo asmens privataus gyvenimo apsauga turi būti derinama ir su visuomenės teise žinoti, ir ypač tais atvejais, kai viešo asmens veiksmai turi visuomeninę reikšmę ir gali įtakoti visuomenei reikšmingų sprendimų priėmimą.

¹ Lietuvos Teismų praktika: apžvalgos, konsultacijos, nutarimai, sprendimai, nutartys : civilinė teisė ir civilinis procesas, 1991 01 17 - 2000 06 16/ 3asis papild. leid.- Vilnius, 2000, p. 387.

Teisė į privataus gyvenimo apsaugą nėra absoliuti, t.y. nepriskiriama toms žmogaus teisėms, kurios negali būti ribojamos, kaip teisė į gyvybę ar draudimas asmenį kankinti, su juo elgtis nežmonišškai, žeminant jo orumą, ir gali būti įstatymų numatytais atvejais ribojama.

Privataus gyvenimo apsauga glaudžiai siejasi su teise į informaciją, ir ypač teise paskleisti informaciją apie asmenį kompromituojančią informaciją. Lietuvos Respublikos Seimo rinkimų įstatymo 52 str. 2 d. kompromituojančia (kandidatą) informacija pripažįstama tokia medžiaga, kuria siekiama paveikti rinkėjus, kad šie nebalsuotų už konkretų kandidatą, ir kurioje pranešama kandidatą neigiamai apibūdinanti žinia. Visuomenės informavimo priemonėse paskelbta nuomonė (skirtingai nuo žinios, nuomonei netaikomi tiesos kriterijai) apie kandidatą, taip pat ir neigiama nepripažįstama kompromituojančia medžiaga ir nesuteikia kandidatui teisės reikalauti paskelbti atsakomąją medžiagą.

Nagrinėjant asmens privataus gyvenimo apsaugos klausimus, ypač svarbu Europos žmogaus teisių konvencijos 8 ir 10 str. ir jų interpretacija Europos žmogaus teisių teismo sprendimuose.

Konvencijos 8 str. „Teisė į privataus ir šeimos gyvenimo gerbimą“ nurodoma, kad kiekvienas turi teisę į tai, kad būtų gerbiamas jo privatus ir šeimos gyvenimas, būsto neliečiamumas ir susirašinėjimo slaptumas. Valstybės institucijos neturi teisės apriboti naudojimosi šiomis teisėmis, išskyrus įstatymų nustatytus atvejus ir kai tai būtina demokratinėje visuomenėje valstybės saugumo, visuomenės apsaugos ar šalies ekonominės gerovės interesams siekiant užkirsti kelią viešosios tvarkos pažeidimams ar nusikaltimams, taip pat būtina žmonių sveikatai ar moralei arba kitų asmenų teisėms ir laisvėms apsaugoti.

Konvencijos 10 str. „Saviraiškos laisvė“ numatyta, kad kiekvienas turi teisę į saviraiškos laisvę. Ši teisė apima laisvę turėti savo nuomonę, gauti bei skleisti informaciją ir idėjas valdžios institucijų netrukdomam ir nepaisant valstybės sienų. Šis str. netrukdo valstybėms licencijuoti radijo, televizijos ar kino įstaigų. Naudojimasis šiomis laisvėmis, kadangi tai yra susiję ir su pareigomis bei atsakomybe, gali būti priklausomas nuo tam tikrų formalumų, sąlygų, apribojimų ar sankcijų, kurias nustato įstatymas ir kurios demokratinėje visuomenėje yra būtinos dėl valstybės saugumo, teritorinio vientisumo ar visuomenės apsaugos, siekiant užkirsti kelią viešosios tvarkos pažeidimams ar nusikaltimams, apsaugoti žmonių sveikatą ar moralę, taip pat kitų asmenų garbę ar teises, užkirsti kelią įslaptintos informacijos atskleidimui arba užtikrinti teisminės valdžios autoritetą ir bešališkumą¹.

¹ Žmogaus teisės. Europos Tarybos ir Europos Sąjungos dokumentai. Vilnius, 2000. P. 13.

Vienoje iš bylų (*Lingensas prieš Austriją*) Europos žmogaus teisių teismas yra pareiškęs, kad leistinos politikos kritikos ribos yra daug platesnės negu paprasto mirtingojo: nepaisant to, kad politikas taip pat naudojasi Konvencijos 10 str. 2 d. apsauga, jo reputacijos apsauga turi būti suderinta su laisvos diskusijos politiniais klausimais interesais¹. Kitoje byloje (*Castellsas prieš Ispaniją*) Teismas yra pažymėjęs, kad leistinos kritikos ribos yra platesnės vyriausybei negu paprastam mirtingajam ar net politikui².

O byloje *Fressoz ir Roire prieš Prancūziją*³ Europos žmogaus teisių teismas patvirtino, kad Konvencijos 10 str. gina žurnalistų teises skelbti informaciją, turinčią viešą interesą, jeigu jie veikia gera valia, remiasi faktais ir pateikia patikimą ir tikslią informaciją sutinkamai su žurnalistikos etika.

Taigi nors Europos žmogaus teisių konvencija ir neriboja viešojo asmens privataus gyvenimo apsaugos, ko nėra ir Konstitucijos 22 str., tačiau teisės skelbti informaciją apie tokių asmenų privatų gyvenimą požiūriu (Konvencijos 10 str.), jų apsauga nelygi kitų asmenų privataus gyvenimo teisių apsaugai.

Klaidinga būtų teigti, kad viešieji asmenys neturi teisės į privataus gyvenimo apsaugą, tačiau informacija apie jų privatų gyvenimą, jeigu ji yra susijusi su teisėtu visuomenės interesu žinoti visuomeninę reikšmę turinčias privataus asmens gyvenimo aplinkybes, gali būti paskelbta visuomenės informavimo priemonėse ir nėra traktuojama kaip tokių asmenų teisių pažeidimas ir Europos žmogaus teisių konvencijos požiūriu.

Konstitucijos 22 str. 2 d. formuluojama griežta nuostata, kad asmens susirašinėjimas, pokalbiai telefonu, telegrafo pranešimai ir kitoks susižinojimas neliečiami. Ši Konstitucijos nuostata gali būti interpretuojama atsižvelgiant į įstatymuose nustatytus atskirus atvejus, kai tokia teisė gali būti ribojama. Operatyvinės veiklos įstatymo 7 str. 2 d. nuostatos formuluoja sąlygas, kurioms esant, operatyvinės veiklos subjektai gali kontroliuoti pašto siuntas ir elektros ryšius bei asmens susirašinėjimą, telegrafo ir kitus pranešimus, klausytis telefoninių pokalbių ir daryti jų įrašus. Šio įstatymo 10 str. formuluojamos sąlygos, kurioms esant, operatyvinės veiklos subjektai gali ir slapta apžiūrėti gyvenamąsias patalpas, naudoti specialią techniką.

Baudžiamojo proceso normos taip pat reglamentuoja asmens susirašinėjimo, telefoninių pokalbių ir telegrafinių pranešimų slaptumą ir galimybes šias teises riboti.

¹ *Berger V.* Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija. Vilnius, 1997. P. 478–480.

² *Ibid.* P. 481–484.

³ *Eur. Court H. R. Fressoz and Roire judgment of 21 January 1999 (par. 50) Reports of Judgments and Decisions 1999–I.*

Svarbi yra ir Konstitucijos 22 str. 3 d., kurioje nurodoma, kad informacija apie privatų asmens gyvenimą gali būti renkama tik motyvuotu teismo sprendimu ir tik pagal įstatymą. Šią Konstitucijos nuostatą reikėtų interpretuoti kaip galimybę rinkti informaciją apie asmens privatų gyvenimą be jo sutikimo tik tokią galimybę reglamentavus įstatymu ar teismo sprendimu.

Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatyme, priimtame 1996 m. ir šiuo metu galiojančiame 2000 m. redakcijos, taip pat nurodoma, kad šio įstatymo tikslas – ginti žmogaus privataus gyvenimo neliečiamumo teisę ryšium su asmens duomenų tvarkymu ir sudaryti sąlygas laisvam asmens duomenų judėjimui. Įstatymas reglamentuoja santykius, kurie atsiranda tvarkant asmens duomenis automatiniu būdu, taip pat neautomatiniu būdu tvarkant asmens duomenų susistemintas rinkmenas: sąrašus, kartotekas, bylas, sąvadus. Įstatymas nustato fizinių asmenų kaip duomenų subjektų teises, šių teisių apsaugos tvarką, juridinių ir fizinių asmenų (taip pat įmonių, neturinčių juridinio asmens teisių) teises, pareigas ir atsakomybę tvarkant asmens duomenis.

Asmens duomenys šiame įstatyme suprantami kaip bet kuri informacija, susijusi su fiziniu asmeniu – duomenų subjektu, kurio tapatybė yra žinoma arba gali būti tiesiogiai ar netiesiogiai nustatyta pasinaudojant tokiais duomenimis, kaip asmens kodas, vienas arba keli asmeniui būdingi fizinio, fiziologinio, psichologinio, ekonominio, kultūrinio ar socialinio pobūdžio požymiai. Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatyme atskirai aptariama ir ypatingų asmens duomenų sąvoka ir jų tvarkymo sąlygos. Prie ypatingų asmens duomenų priskiriami duomenys apie asmens rasinę ir etninę kilmę, politinius, religinius, filosofinius ar kitus įsitikinimus, sveikatą, teistumą ir kt.

Nemaža dalis informacijos apie asmens privatų gyvenimą, kaupiama sveikatos priežiūros tikslais. Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymo 10 str. „Privataus gyvenimo neliečiamumas“ nurodoma, kad pacientų privatus gyvenimas yra neliečiamas. Informacija apie pacientų gyvenimo faktus gali būti renkama ligos istorijai pacientams sutikus ir jei, gydančio gydytojo nuomone, tai yra būtina ligai diagnozuoti, jai gydyti ar pacientui slaugyti. Visa informacija apie paciento sveikatos būklę, diagnozę, prognozes ir gydymą, taip pat visa kita asmeninio pobūdžio informacija apie pacientą turi būti konfidenciali net ir po paciento mirties. Tokios konfidencialios informacijos saugojimo tvarką nustato Lietuvos Respublikos įstatymai ir Sveikatos apsaugos ministerijos teisės aktai. Konfidenciali informacija gali būti suteikta kitiems asmenims tik turint raštišką paciento sutikimą arba jei tai numato šis ir kiti Lietuvos Respublikos įstatymai. Sutikimas nėra būtinas, jei informacija yra suteikiama asmenims, tiesiogiai dalyvaujantiems gydant ar slaugant pacientus, atlie-

kantiems pacientų sveikatos ekspertizę, taip pat institucijoms, kurioms Lietuvos Respublikos įstatymai suteikia teisę kontroliuoti sveikatos priežiūros veiklą.

Kituose sveikatos sistemą reglamentuojančiuose įstatymuose, pvz.: Psichikos sveikatos priežiūros, Žmogaus audinių ir organų transplantacijos įstatymuose ir kt., taip pat formuluojamos nuostatos, apsaugančios asmens sveikatos paslaptį.

Sveikatos sistemos įstatymo 140 str. numatoma, kad asmenys pažeidę asmens sveikatos informacijos konfidencialumą, privalo atlyginti asmeniui padarytą žalą, kurios dydis negali viršyti 500 minimalių mėnesinių atlyginimų; žalos dydį nustato teismas.

Asmens sveikatos konfidencialumas yra svarbi asmens privataus gyvenimo dalis. Šio principo pažeidimas traktuojamas ir kaip Europos žmogaus teisių konvencijos 8 str. pažeidimas. Europos žmogaus teisių konvencijos 8 str., kuris reglamentuoja teisės į privataus ir šeimos gyvenimo apsaugą ir kai kuriuos galimus šios teisės ribojimus, ši teisė suprantama ganėtinai plačiai ir apima įvairias asmens gyvenimo aplinkybes, kurios turi būti saugomos nuo savavališko valstybės valdžios institucijų ar kitų asmenų įsikišimo. Spręsdamas bylą *M.S. prieš Švediją*¹, Europos Žmogaus Teisių Teismas pabrėžė, kad sveikatos informacijos konfidencialumas yra esminis visų Europos žmogaus teisių konvenciją pasirašiusių valstybių teisės sistemos principas, ir ne tik pacientų teisių požiūriu – jo turi laikytis visi sveikatos sistemos darbuotojai. Valstybių nacionalinė teisė privalo užtikrinti šių reikalavimų įgyvendinimą.

Kai kurie Lietuvos Respublikos įstatymai numato galimybes rinkti informaciją apie asmens privatų gyvenimą ir be jo sutikimo, pvz.: Operatyvinės veiklos įstatymas.

Operatyvinės veiklos įstatyme numatyta, kad Operatyviniais veiksmais gautą informaciją draudžiama naudoti ne tiems tikslams, kuriems pasiekti jie buvo taikomi. Deja, įstatymas nenumato atsakomybės, kuri turėtų kilti tais atvejais, kai tokia informacija buvo panaudota kitais tikslais. Įstatymas tik numato atsakomybės pagrindus tais atvejais, kai buvo pažeistas slaptųjų operatyvinės veiklos dalyvių konfidencialumas. Žmogaus teisių apsaugos požiūriu svarbi yra Operatyvinės veiklos įstatymo 13 str. 3 d. nuostata, jeigu teismo procese atskleidžiama specialia technika gauta informacija apie asmenį, asmuo turi teisę apskųsti ir neigti ją, remdamasis tuo, kad informacija buvo gauta neteisėtai. Šiuo atveju teismas turi teisę atskleisti motyvuoto teikimo sankcijai gauti ištraukas, kurios įrodo sankcijos teisėtumą.

¹ *M.S. prieš Švediją*. 1997 m. rugpjūčio 27 d. (<http://www.echr.coe.int>). Europos žmogaus teisių teismo sprendimai. I dalis. Vilnius, 2000. P. 202-222.

Interpretuojant Konstitucijos 22 str. 2 ir 4 d., kad asmens susirašinėjimas, pokalbiai telefonu, telegrafo pranešimai ir kitoks susižinojimas neliečiami; įstatymas ir teismas saugo, kad niekas nepatirtų savavališko ir neteisėto kišimosi į jo asmeninį ir šeimyninį gyvenimą, kėsینimosi į jo garbę ir orumą; svarbus yra Konstitucinio Teismo 2000 m. gegužės 8 d. nutarime išsakytas požiūris, kad nusikalstamai veikai netaikomas žmogaus privataus gyvenimo apsaugos principas. Šiame nutarime Konstitucinis Teismas suformulavo tikėtino privatumo koncepciją, pagal kurią: „Privataus gyvenimo teisinė samprata siejama su asmens būseną, kai asmuo gali tikėtis privatumo, su jo teisėtais privataus gyvenimo lūkesčiais. Jei asmuo atlieka viešo pobūdžio veikas ir tą supranta arba turi ir gali suprasti, nors ir savo namuose ar kitose privačiose valdose, tai tokios viešo pobūdžio veikos nebus apsaugos objektas pagal Konstitucijos 22 ir Konvencijos 8 str., ir asmuo negali tikėtis privatumo“. Šiame nutarime Konstitucinis Teismas interpretavo ir Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatas. Tame pačiame nutarime Konstitucinis Teismas suformulavo svarbias nuostatas, kad „... įtariamą nusikaltimo darymu asmuo pats atsisako nuo teisės į privatų gyvenimą ta apimtimi, kuria nulemia jo daromas nusikaltimas ... Žmogaus privataus gyvenimo ribos baigiasi tada, kai jis nusikalstamais veiksmais pažeidžia teisės saugomus interesus“.

Taigi Konstitucijos 22 str. 4 d., kurioje numatyta, kad įstatymas ir teismas saugo, kad niekas nepatirtų savavališko ar neteisėto kišimosi į asmens asmeninį ir šeimyninį gyvenimą, kėsинimosi į jo garbę ir orumą nereikėtų suprasti kaip absoliutaus draudimo kai kuriais atvejais riboti asmens privataus gyvenimo neliečiamumą. Konstitucija yra vientisas aktas, ir jos nuostatos turėtų būti suprantamos integruotai. Šiuo požiūriu svarbi yra Konstitucijos 28 str. nuostata, kad įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo laikytis Konstitucijos ir įstatymų, nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių.

Konstitucijos 23 str. įtvirtinta **teisė į nuosavybės neliečiamumą** yra priskirtina vienai svarbiausių žmogaus teisių. Konstitucijoje nurodoma, kad nuosavybė neliečiama. Nuosavybės teises saugo įstatymai. Nuosavybė gali būti paimama tik įstatymo nustatyta tvarka visuomenės poreikiams ir teisingai atlyginama.

Teisė į nuosavybės neliečiamumą yra plačiai interpretuojama Konstitucinio Teismo nutarimuose. 1993 m. gruodžio 13 d. nutarime Konstitucinis Teismas interpretuoja nuosavybės neliečiamumą, kaip „... savininko, kaip subjektinių teisių į turtą turėtojo, teisę reikalauti, kad kiti asmenys nepažeistų jo teisių, taip pat valstybės pareigą ginti ir saugoti nuosavybę nuo neteisėto kėsинimosi į ją“.

Nuosavybės neliečiamumas yra ypač svarbus civilinės teisės civilinių teisinių santykių teisinio reguliavimo principas. Asmens teisė į nuosavybę

yra plačiai interpretuojama studijuojant civilinę teisę. Ypač svarbu, kaip ir koku būdu gali būti nusavinamas privačios nuosavybės teise esantis objektas. Nagrinėjant šį klausimą, ypač svarbi Konstitucinio Teismo nuomonė, išsakyta jau minėtame 1993 m. gruodžio 13 d. nutarime, kad „... nuosavybės teisių gynimas teisinėmis priemonėmis suponuoja ir atitinkamas tokio gynimo ribas, nes teisė visais visuomeninių santykių reguliavimo atvejais turi apibrėžtas galiojimo ribas“. Konstitucinis Teismas pažymi, kad „nuosavybės neliečiamumas reiškia savininko, kaip subjektyvių teisių į turtą turėtojo, teisę reikalauti, kad kiti asmenys nepažeistų jo teisių, taip pat valstybės pareigą ginti ir saugoti nuosavybę nuo neteisėto kėsimosi į ją“; „...nei Konstitucija, nei galiojanti kitų įstatymų sistema, nei visuotinai pripažintos tarptautinės teisės normos nepaneigia galimybės įstatymais nustatytomis sąlygomis ir tvarka nusavinti turtą arba apriboti jo valdymą, naudojimą ar disponavimą juo“. Nuosavybės teisės ir baudžiamosios teisės priemonėmis ginamas objektas.

Konstitucijos 24 str. įtvirtintas **asmens būsto neliečiamumas** yra svarbi žmogaus teisė, kurios interpretavimas glaudžiai susipina su privataus gyvenimo neliečiamumu. Konstitucijos 24 str. numatyta, kad žmogaus būstas neliečiamas. Be gyventojų sutikimo įeiti į būstą neleidžiama kitaip, kaip tik teismo sprendimu arba įstatymo nustatyta tvarka tada, kai reikia garantuoti viešąją tvarką, sulaikyti nusikaltėlių, gelbėti žmogaus gyvybę, sveikatą ar turtą.

Konstitucijos 24 str. 2 d. išdėstytos sąlygos, kai be asmens sutikimo galima įeiti į jo būstą. Tokį leidimą gali duoti teismas arba įstatymas gali numatyti tokią galimybę, tačiau tik tais atvejais, kai reikia garantuoti viešąją tvarką, sulaikyti nusikaltėlių, gelbėti žmogaus gyvybę, sveikatą ar turtą. Jeigu įstatymas nustatytų kitokius pagrindus, jie galėtų būti traktuojami kaip prieštaraujantys Konstitucijai.

Šiai žmogaus teisei interpretuoti svarbu Operatyvinės veiklos, Policijos, Policijos veiklos, Valstybės Saugumo departamento, Baudžiamojo proceso kodekso ir kai kurių kitų įstatymų nuostatos.

Operatyvinės veiklos įstatymo 7 str. numatyta operatyvinės veiklos subjektams teisė slapta apžiūrėti gyvenamąsias patalpas; tokią teisę sankcionuoja teisėjai.

Konstitucijos 25 str., yra skirtas **saviraiškos laisvei**, jame plačiai reglamentuojama informacijos laisvė, kuri apima laisvę turėti įsitikinimus ir juos reikšti, teisę ieškoti, gauti ir skleisti informaciją bei idėjas, spaudos ir kitų informacijos priemonių laisvę. Su šia konstitucine teise siejasi ir Konstitucijos 44 str. formuluojamas masinės informacijos cenzūros draudimas ir draudimas monopolizuoti masinės informacijos priemones. Saviraiškos laisvė yra reglamentuojama ir Europos žmogaus teisių konvencijos 10 str.

Konstitucijos 25 str. 1 d. formuluojamas bendras principas, kad žmogus turi teisę turėti savo įsitikinimus ir juos laisvai reikšti. Šio str. 2 d. nustatoma, kad žmogui neturi būti kliudoma ieškoti, gauti ir skleisti informaciją bei idėjas. Šiose konstitucinėse nuostatose saviraiškos laisvė ir teisė į informaciją deklaruojama be jokių apribojimų, tačiau šio Konstitucijos str. 3 d. formuluojami apribojimai laisvei reikšti įsitikinimus, gauti ir skleisti informaciją nustatant, kad tai gali būti ribojama tik 1) įstatymu ir 2) jei tai būtina apsaugoti žmogaus sveikatai, garbei ir orumui, privačiam gyvenimui, dorovei ar ginti konstitucinei santvarkai. O šio Konstitucijos straipsnio 4 d. teigiama, kad laisvė reikšti įsitikinimus ir skleisti informaciją nesuderinama su nusikalstamais veiksmais – tautinės, rasinės ar socialinės neapykantos, prievartos bei diskriminacijos kurstymu, šmeižtu ir dezinformacija. Šios Konstitucijos nuostatos ir juose formuluojami apribojimai koreliuojasi su Europos žmogaus teisių konvencijos 10 str. formuluojamais saviraiškos laisvės apribojimais, tačiau Konstitucijos nuostatose nėra suformuluoto draudimo riboti saviraiškos laisvės siekiant užtikrinti teisminės valdžios autoritetą ir bešališkumą.

Saviraiškos laisvė apima laisvę turėti savo nuomonę, gauti ir skleisti informaciją ir idėjas. Kartais teisė į informaciją išskiriama atskirai. Saviraiškos laisvė nėra absoliuti, ji gali būti ribojama.

Šiuo metu ypač didelis dėmesys yra skiriamas teisei į informaciją¹, kadangi šios teisės tinkamas įgyvendinimas turėtų asmeniui padėti realizuoti ir kitas teises, tarp jų ir socialines, ekonomines, kultūrines.

Konstitucijos nuostatos formuluoja du svarbius teisės į informaciją aspektus, tai teisė gauti informaciją ir teisė ją skleisti. Teisėje gauti informaciją gali būti išskiriama ir teisė gauti informaciją (taip pat ir susipažinti su bylomis) apie save. Konstitucijos 25 str. 5 d. nurodo, kad pilietis turi teisę įstatymo nustatyta tvarka gauti valstybės įstaigų turimą informaciją apie jį.

Teisė gauti informaciją yra interpretuojama įvairių įstatymų nuostatose, Civilinio kodekso normose, Visuomenės informavimo (šiuo metu galioja jo 2000 m. redakcija), Asmens duomenų teisinės apsaugos (jis taip pat galioja 2000 m. redakcijos) ir 2000 m. priimtas Teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybės įstaigų ir kituose įstatymuose. Tam tikra prasme kaip nustatantis galimą informacijos prieinamumo ribojimą yra ir Valstybės ir tarnybos paslapčių įstatymas (1999 m.), kuriame suformuluoti pagrindai, kai informacija gali būti priskirta valstybės ar tarnybos paslapčiai; tada ir ribojamas jos gavimas ir skleidimas.

¹ Plačiau apie teisę į informaciją: *Birmontienė T.* Teisė į informaciją. Vilnius. 2001.; *Jarašiūnas E.* Informacijos laisvės apsaugos problemos Konstitucinio Teismo praktikoje // *Jurisprudencija*. 1999. T. 12(4) ir kt.

Visuomenės informavimo įstatymo paskirtis – nustatyti viešosios informacijos rinkimo, rengimo, skelbimo ir platinimo tvarką, viešosios informacijos rengėjų, platintojų, jų savininkų, žurnalistų bei jų veiklą reglamentuojančių institucijų teises, pareigas ir atsakomybę. Visuomenės informavimo priemonės – tai laikraščiai, žurnalai, biuleteniai ir kiti leidiniai, televizijos, radijo programos, knygos ir pan. Žurnalisto sąvoką Visuomenės informavimo įstatymas traktuoja ganėtinai plačiai. Tai asmuo, kuris profesionaliai renka, rengia ir teikia medžiagą viešosios informacijos rengėjui savo iniciatyva ar pagal sutartį su rengėju arba jo pavedimu ir (ar) yra žurnalistų profesinio susivienijimo narys. Visuomenės informavimo įstatyme numatyta, kad naudojimasis informacijos laisve gali būti saistomas tokių reikalavimų, sąlygų, apribojimų ar bausmių, kuriuos nustato įstatymai ir kurie demokratinėje visuomenėje būtini Lietuvos valstybės saugumui, teritorijos vientisumui, viešajai tvarkai, konstitucinei santvarkai apginti, teisminės valdžios nešališkumui garantuoti, siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ir nusikaltimams, konfidencialiai informacijai atskleisti, žmonių sveikatai bei dorovei, taip pat jų privačiam gyvenimui, orumui ir teisėms apsaugoti. Už informacijos laisvės pažeidimus, taip pat už įstatymų nustatytą naudojimosi informacijos laisve apribojimų pažeidimus atsakoma šio ir kitų įstatymų nustatyta tvarka.

Informacijos laisvė Visuomenės informavimo įstatyme suprantama kaip kiekvieno asmens teisė laisvai reikšti savo mintis ir įsitikinimus. Ši teisė apima laisvę laikytis savo nuomonės, taip pat įstatymų nustatytais sąlygomis ir tvarka rinkti, gauti ir skleisti informaciją bei idėjas. Lietuvos Respublikoje laiduojamas laisvas televizijos programų, kurios transliuojamos laikantis Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių nustatytų reikalavimų, priėmimas ir retransliavimas iš valstybių Europos Sąjungos narių ir kitų Europos Tarybos konvenciją dėl televizijos be sienų pasirašiusių Europos šalių.

Visuomenės informavimo įstatymo 10 str. formuluojamas draudimas taikyti neteisėtus informacijos laisvės apribojimus. Įstatymo 21 str. 2 d. numatyta galimybė taikyti kai kuriuos apribojimus – Seimas karo ar nepaprastosios padėties atveju įstatymu gali nustatyti viešosios informacijos rengėjų ir platintojų veiklos apribojimus ir (ar) kitas prievoles, būtinas piliečių bei visuomenės interesų apsaugai.

Pagal minėto įstatymo nuostatas kiekvienas asmuo turi teisę: rinkti informaciją ir ją skelbti visuomenės informavimo priemonėse; neleisti skelbti savo parengtos informacijos, jeigu jos turinys redakcinio rengimo metu buvo iškreiptas; užsirašinėti, fotografuoti, filmuoti, naudotis garso ir vaizdo technikos priemonėmis, taip pat kitais būdais fiksuoti informaciją, išskyrus šio įstatymo 13 str. nurodytus atvejus; publikacijas ar laidas skelbti savo pavarde, slapyvardžiu ar anonimiškai.

Niekas negali būti verčiamas, išskyrus įstatymų nustatytus atvejus, platinti valstybės ir savivaldybių institucijų bei įstaigų, kitų biudžetinių įstaigų informaciją.

Visuomenės informavimo įstatymas formuluoja ir visuomenės informavimo priemonėse neskelbtinos informacijos kriterijus. Tokiai informacijai priskiriama informacija, kuria:

- 1) raginama prievarta keisti Lietuvos Respublikos konstitucinę santvarką;
- 2) skatinama kėsintis į Lietuvos Respublikos suverenumą, jos teritorijos vientisumą;
- 3) kurstomas karas, taip pat tautinė, rasinė, religinė, socialinė bei lyčių neapykanta;
- 4) platinama, propaguojama ar reklamuojama pornografija, taip pat propaguojamos ir (ar) reklamuojamos seksualinės paslaugos, seksualiniai iškrypimai;
- 5) propaguojamos ir (ar) reklamuojamos narkotinės ar psichotropinės medžiagos.

Draudžiama platinti dezinformaciją ir informaciją, šmeižiančią, įžeidžiančią žmogų, žeminančią jo garbę ir orumą.

Neleidžiama skleisti informacijos, pažeidžiančios nekaltumo prezumpciją bei kliudančios teisminės valdžios nešališkumui. Įstatymų nustatytais atvejais ir tvarka teismas gali apriboti vertinimų bei komentarų, susijusių su teisme dar neišnagrinėta byla bei galinčių turėti įtakos teismo nešališkumui ir nepriklausomumui, skleidimą visuomenės informavimo priemonėse.

Spaudos leidinių, kino ir videofilmų, radijo ir televizijos programų ir kitos viešosios informacijos, priskirtos erotinei, smurtinei ar kitai ribojamai viešajai informacijai, platinimo tvarką nustato Vyriausybė.

Teisei gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių institucijų bei įstaigų skirtame straipsnyje pakartojamos ir kai kurios Teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių įstaigų įstatymo (2000 m.) nuostatos ir nustatoma, kad kiekvienas asmuo turi teisę gauti iš valstybės ir savivaldybių institucijų bei įstaigų, kitų biudžetinių įstaigų viešąją informaciją apie jų veiklą, oficialius jų dokumentus (kopijas), taip pat informaciją, kurią minėtos įstaigos turi apie jį patį. Valstybės ir savivaldybių institucijos bei įstaigos turi informuoti visuomenę apie savo veiklą. Valstybės ir savivaldybių institucijos bei įstaigos privalo Teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių įstaigų įstatymo bei kitų įstatymų nustatyta tvarka teikti viešąją informaciją, taip pat turimą privačią informaciją, išskyrus įstatymų nustatytus atvejus, kai privati informacija neteikiama. Valstybės ir savivaldybių institucijų bei įstaigų viešojoji informacija yra nemokama. Šios įstaigos gali imti mokestį tik už paslaugas ir patarnavimus, susijusius

su teikiamos informacijos paieška, informacijos ar dokumentų dauginimu (kopijavimu).

Visuomenės informavimo įstatyme formuluojamos kai kurios palankesnės žurnalistams ir viešosios informacijos rengėjams nuostatos, kad jiems informacija, kurią rengiant nereikia kaupti papildomų duomenų, viešosios informacijos rengėjams ir (ar) platintojams pateikiama ne vėliau kaip per vieną darbo dieną, o informacija, kurią rengiant reikia kaupti papildomus duomenis, – ne vėliau kaip per savaitę. Valstybės ir savivaldybių institucijos bei įstaigos, kitos biudžetinės įstaigos, atsisakiusios teikti viešąją informaciją viešosios informacijos rengėjui, turi ne vėliau kaip kitą darbo dieną raštu informuoti rengėją apie atsisakymo suteikti informaciją priežastis.

Su Visuomenės informavimo įstatymo nuostatomis susijusios ir Civilinio kodekso normos, kuriose formuluojama ir visuomenės informavimo priemonių atsakomybė dėl tikrovės neatitinkančių ir žeminančių asmens garbę ir orumą paskelbimą (Civilinio kodekso 2.24 str. „Asmens garbės ir orumo gynimas“). Preziumuojama, kad paskleisti duomenys neatitinka tikrovės, kol juos paskleidęs asmuo neįrodo priešingai. Civilinio kodekso 2.23 str. „Teisė į privatų gyvenimą ir jo slaptumą“ formuluoja atsakomybės pagrindus tais atvejais, kai paskelbiami asmens privatus gyvenimo duomenys, nors ir atitinkantys tikrovę.

Teisė skleisti informaciją apie privatus ir vadinamojo viešo asmens privatus gyvenimo aplinkybes skiriasi. Civilinio kodekso 2.23 str. 3 d. nurodoma, kad draudžiama skleisti surinktą informaciją apie asmens privatų gyvenimą, nebent atsižvelgiant į asmens einamas pareigas ar padėtį visuomenėje, tokios informacijos skleidimas atitinka teisėtą ir pagrįstą visuomenės interesą tokią informaciją žinoti. Šias civilinio kodekso nuostatas reikėtų interpretuoti ir vertinti nepaneigiant viešo asmens teisės į privatus gyvenimo neliečiamumą (apie tai buvo kalbama nagrinėjant asmens teisę į privatus gyvenimo neliečiamumą), nes priešingu atveju tokia interpretacija prieštarautų Konstitucijos 22 str. normoms.

Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas teisės gauti informaciją požiūriu yra taip pat svarbus, kadangi nustato teisę rinkti, tvarkyti ir perduoti (skleisti) asmens duomenis, taip pat ir asmens teisę susipažinti su savo asmens duomenimis, tvarkomais automatinio būdu, esančiais valstybės ar savivaldybių įstaigose (jeigu tokie duomenys yra tvarkomi neautomatinio būdu, tai tokia teisė realizuojama pagal Teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių įstaigų įstatymo nuostatas). Taigi šis įstatymas realizuoja ir vieną iš Konstitucijos 25 str. 5 d. nuostatų, kad pilietis turi teisę įstatymo nustatyta tvarka gauti valstybės įstaigų turimą informaciją apie jį.

Teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių įstaigų įstatymas buvo priimtas 2000 m. sausio 11 d. ir įsigaliojo nuo 2000 m. birželio 1 d. Jis nustato asmens teisę gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių įstaigų bei šios teisės įgyvendinimo tvarką. Šis įstatymas nereglamentuoja tokio informacijos gavimo, kurį reglamentuoja kiti įstatymai. Šis įstatymas reglamentuoja ne tik viešos informacijos gavimą, bet ir privačios informacijos apie save, esančios valstybės ar savivaldybių įstaigose, gavimą, jeigu tokia informacija yra kaupiama neautomatiniu būdu. Taigi šis įstatymas realizuoja ir Konstitucijos 25 str. 2, 3 ir 5 d. nuostatas. Šio įstatymo nuostatos susijusios ir su Konstitucijos 5 str. 3 d. norma, kad valdžios įstaigos tarnauja žmonėms.

Saviraiškos laisvei, teisei į informaciją yra skirtas ir Europos žmogaus teisių Konvencijos 10 str., kuriame nurodoma, kad kiekvienas turi teisę į saviraiškos laisvę. Ši teisė apima laisvę turėti savo nuomonę, gauti bei skleisti informaciją ir idėjas valdžios institucijų netrukdomam ir nepaisant valstybės sienų. Šis str. netrukdo valstybėms licencijuoti radijo, televizijos ar kino įstaigų. Naudojimasis šiomis laisvėmis, kadangi tai yra susiję ir su pareigomis bei atsakomybe, gali būti priklausomas nuo tam tikrų formalumų, sąlygų, apribojimų ar sankcijų, kurias nustato įstatymas ir kurios demokratinėje visuomenėje yra būtinos dėl valstybės saugumo, teritorinio vientisumo ar visuomenės apsaugos, siekiant užkirsti kelią viešosios tvarkos pažeidimams ar nusikaltimams, apsaugoti žmonių sveikatą ar moralę, taip pat kitų asmenų garbę ar teises, užkirsti kelią įslaptintos informacijos atskleidimui arba užtikrinti teisminės valdžios autoritetą ir bešališkumą.

Europos Žmogaus teisių teismas yra pabrėžęs, kad saviraiškos principas yra viena iš esminių sąlygų demokratinės visuomenės ir kiekvieno individo vystymuisi¹.

Europos Žmogaus teisių teismas yra sprendęs daug bylų, susijusių įvairiais šios teisės aspektais, ir ypač valstybės galimybe pagrįstai riboti informacijos skleidimo laisvę².

Europos Žmogaus Teismas, spręsdamas bylas dėl Konvencijos 10 str. pažeidimo, suformulavo principus, ginančius žurnalistų teisę skleisti informaciją. Teisė gauti ir skleisti informaciją – viena svarbiausių žurnalistų teisių ir jos ribojimas turi būti pagrįstas demokratinės visuomenės kriterijais. Viena iš dažnai minimų – tai byla „*Sunday Times*” prieš Jungtinę Karalystę³. Nagrinėdamas šią bylą, Teismas suformulavo nuostatą, kad

¹ Cf. Eur. Court of H. R. Handyside judgment of 7 December 1979. Series A. No. 24. Par. 49.

² Case–Law concerning article 10 of the European Convention on Human Rights. Forty years of case–law. 1959–1999. Directorate of Human Rights. Strasbourg, 1999.

³ Plačiau apie šią bylą: *Berger V.* Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija. Vil-

spauda privalo ne tik skelbti informaciją ir nuomones, bet ir visuomenė turi teisę gauti informaciją; įsikišimas į minties reiškimo laisvę gali būti pateisinamas tik atsižvelgiant į viešą interesą. Kitoje byloje *Goodwin prieš Jungtinę Karalystę*¹ teismas nurodė, kad žurnalistų informacijos šaltinio apsauga (neatskleidimas) yra viena iš laisvosios spaudos sąlygų, tai gali paneigti tik išskirtinis poreikis dėl visuomenės interesų. O byloje *Fressoz ir Roire prieš Prancūziją*² Europos Žmogaus Teisių Teismas patvirtino, kad Konvencijos 10 str. gina žurnalistų teises skelbti informaciją, turinčią viešą interesą, jeigu jie veikia gera valia ir remiasi faktais ir pateikia patikimą ir tikslią informaciją sutinkamai su žurnalistikos etika.

(Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje, kuriai 2000 m. lapkričio 14 d. pritarė Europos Parlamentas, taip pat skiriamas didelis dėmesys teisei į informaciją; įvairiems šios teisės aspektams skirta net keletas straipsnių. Chartijos 8 str. formuluojama kiekvieno asmens teisė susipažinti su surinktais duomenimis apie jį. Ši teisė yra pakartojama kaip teisė susipažinti su savo byla ir 41 str., 11 str. yra skirtas saviraiškos laisvei ir teisei gauti informaciją. Teisė į informaciją pakartota ir 42 str., kuriame formuluojama Europos Sąjungos piliečių, taip pat ir asmenų, kurie gyvena ar turi įregistruotas įmones Europos Sąjungos valstybėse narėse, teisė gauti Europos Parlamento, Tarybos ir Komisijos dokumentus.)

Konstitucijos 29 str. formuluojama labai svarbi žmogaus teisė, kuri gali būti traktuojama ir kaip principas – **lygiateisiškumas**. Konstitucijos 29 str. nurodoma, kad įstatymui, teismui ir kitoms valstybės institucijoms ar pareigūnams visi asmenys lygūs; žmogaus teisių negalima varžyti ir teikti jam privilegijų dėl jo lyties, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų.

Lygiateisiškumas ypač plačiai šiuo metu yra reglamentuojamas tarptautiniuose dokumentuose, jo turinys plečiasi. Lygiateisiškumo priešingoji pusė – diskriminacija; jos draudimas ir užtikrina lygiateisiškumo įgyvendinimą.

Europos žmogaus teisių konvencijos 14 str. „Diskriminacijos uždraudimas“ numatyta, kad naudojimasis šioje Europos žmogaus teisių konvencijoje pripažintomis teisėmis ir laisvėmis yra užtikrinamas be jokios diskriminacijos dėl asmens lyties, rasės, odos spalvos, kalbos, religijos, politinių ar kitokių pažiūrų, tautinės ar socialinės kilmės, priklausymo tautinei mažumai, nuosavybės, gimimo ar kitais pagrindais.

nius, 1997. P. 470–475.

¹ Eur. Court H. R. Goodwin judgment of 27 March 1996, Reports of Judgments and Decisions, 1996–II.

² Eur. Court H. R. Fressoz and Roire judgment of 21 January 1999 (par. 50) Reports of Judgments and Decisions 1999–I.

Ypač svarbus lygiateisiškumui įtvirtinti yra Europos žmogaus teisių konvencijos 12 protokolai, kuris buvo priimtas pažymint Europos žmogaus teisių konvencijos 50-metį, 2000 m. Šį protokolą Lietuva, kaip ir daugelis kitų Europos Tarybos narių, pasirašė, bet jis dar negalioja. Jame formuluojama svarbi nuostata, kad be jokios diskriminacijos dėl lyties, rasės, odos spalvos, kalbos, religijos, politinių ar kitokių pažiūrų, tautinės ar socialinės kilmės, priklausymo tautinei mažumai, nuosavybės, gimimo ar kitokios padėties turi būti užtikrinamas naudojimasis bet kuria įstatyme įtvirtinta teise; niekas negali būti diskriminuojamas jokios viešosios valdžios nė vienu iš paminėtų požymių. Taigi lygiateisiškumo principas turi būti garantuojamas ne tik Konvencijoje nurodytų teisių atžvilgiu, bet ir valstybės vidaus įstatymuose apskritai.

Diskriminacijos draudimui taip pat skirtos ir Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos nuostatos – jos 21, 23 str. Chartijos 21 str. „Nediskriminavimas“ formuluojamas bendras principas, kad draudžiamas bet koks diskriminavimas dėl lyties, rasės, odos spalvos, etninės ar socialinės kilmės, genetinių ypatumų, kalbos, religijos ar įsitikinimų, politinių ar kitokių pažiūrų, priklausymo tautinei mažumai, turto, gimimo, negalės, amžiaus ar seksualinės orientacijos. Taigi chartijoje įvardinti platesni diskriminacijos draudimo pagrindai.

2.3. Politinės teisės ir laisvės

Politinės teisės, kaip ir pilietinės, kartais yra apibūdinamos kaip neigatyvios, nes valstybė jų atžvilgiu turi susilaikyti nuo varžymo ir neturi pozityvios pareigos, kaip, pvz.: socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių atveju, imtis tam tikrų veiksmų. Politinių teisių klasifikacija kinta ir tokios teisės, kaip asociacijų (išskyrus teisę jungtis į politines partijas), susirinkimų, demonstracijų, mitingų, žodžio, spaudos laisvė galėtų būti priskiriamos pilietinėms teisėms atsižvelgiant į jų turinį šiuolaikinėje demokratinėje valstybėje.

Politinėms teisėms galėtume priskirti Lietuvos Respublikos Konstitucijoje deklaruojamą teisę dalyvauti valdant savo šalį tiesiogiai ar per demokratiškai išrinktus atstovus. Ji galėtų apimti rinkimų teisę, teisę inicijuoti referendumą, piliečių įstatymų iniciatyvos teisę, peticijų teisę, teisę kritikuoti valstybės įstaigų ar pareigūnų darbą ir juos apskųsti. Prie politinių teisių priskirtina ir teisė vienytis į politines partijas. Tokioms teisėms priskirtina ir piliečių teisė lygiomis teisėmis dirbti valstybės tarnyboje, kaip nurodoma Konstitucijos 33 str. 1 d.

Nors teisė inicijuoti referendumą nėra specialiai minima Konstitucijoje, tačiau galėtų būti interpretuojama kaip Konstitucijos 33 str. formuluojamos teisės dalyvauti valdant savo šalį komponentas.

Aptariant konstitucinę piliečių teisę dalyvauti valdant savo šalį, svarbi ir jų įstatymų leidybos iniciatyvos teisė, kuri reglamentuojama Konstitucijos 68 str. Šio straipsnio 2 d. nurodoma, kad 50 tūkstančių piliečių, turinčių rinkimų teisę, gali teikti Seimui įstatymo projektą, ir jį Seimas privalo svarstyti. Tokią teisę reglamentuoja ir specialus įstatymas – Piliečių įstatymų leidybos iniciatyvos įstatymas, priimtas 1998 metais.

Teisė dalyvauti valdant savo šalį gali būti vertinama ir kaip principas, apibūdinantis demokratinės valstybės santykius su piliečiais, ir kaip konkreti teisė, susijusi su kitomis politinėmis teisėmis ir laisvėmis. Šios teisės negalima vertinti izoliuotai, tik kaip konstitucinėje teisėje įtvirtintos piliečio politinės galimybės kartu su kitais formuoti valstybės politinę ir teisinę valią; ši teisė visuotinai pripažįstama ir tarptautinėje teisėje¹.

Prie politinių teisių priskirtina ir Konstitucijos 139 str. įtvirtinta kiekvieno piliečio teisė ginti valstybę nuo ginkluoto užpuolimo, taip pat ir teisė atlikti karo ar alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą (karo tarnyba Konstitucijos 139 str. yra formuluojama kaip pareiga). Politinėms teisėms galėtume priskirti ir Konstitucijos 3 str. įvardytą kiekvieno piliečio teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsina į Lietuvos valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą, konstitucinę santvarką.

Viena ryškiausių politinių teisių – rinkimų teisė, kuri pagal Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų nuostatas yra pripažįstama tik Lietuvos Respublikos piliečiams. Ši teisė interpretuojama Konstitucijos 33, 34, 56, 78, 119 str. Konstitucinė rinkimų teisė yra detalizuojama Seimo rinkimų, Prezidento rinkimų, Savivaldybių tarybų rinkimų įstatymuose. Paprastai yra išskiriama pasyvioji ir aktyvioji rinkimų teisė. Kai kurie esminiai rinkimų teisės principai yra reglamentuojami ir Europos žmogaus teisių konvencijos Pirmojo protokolo, kurį Lietuva yra ratifikavusi, 3 str., kuriame nurodoma, kad valstybės įsipareigoja pagrįstais terminais organizuoti laisvus rinkimus, kai yra slapta balsuojama, kad sudarytų tokias sąlygas, kurios garantuotų žmonių nuomonės raiškos laisvę renkant įstatymų leidybos institucijas.

Rinkimų teisė šiuo metu taip pat patiria transformaciją, pvz.: Europos Sąjungos valstybėse narėse vietos rinkimuose gali dalyvauti ir kitų Europos Sąjungos narių piliečiai, gyvenantys toje vietovėje. Piliečių rinkimų teisė bus plačiau nagrinėjama skyriuje apie rinkimų teisės institutą Lietuvos Respublikos konstitucinėje teisėje.

¹ Žilys J. Konstitucijos 33 straipsnio komentaras // Lietuvos Respublikos Konstitucijos komentaras (I dalis). Teisės institutas, 2000. P. 269–286.

Aptardami politines teises, plačiau komentuosime **peticijų teisę**, kuri numatyta Konstitucijos 33 str. 3 d. Konstitucijoje nurodoma, kad piliečiams laiduojama peticijos teisė, kurios įgyvendinimo tvarką nustato įstatymas, taigi jos konkretus turinys nėra įvardytas ir turėtų būti detaliizuotas įstatymu. Peticijų teisė konstitucinėje teisėje gali būti suprantama ir kaip piliečio kreipimasis į valdžios institucijas su skundu, ar pasiūlymu, ji gali būti individuali ar kolektyvinė. Tačiau ji gali būti interpretuojama ir siauriau – kaip teisė kreiptis į kompetentingas institucijas su reikalavimu spręsti įstatyminių ar kitą svarbų visuomenei klausimą. Lietuvos konstitucinėje teisėje peticija traktuojama šia, siauresne, prasme.

Panašiai, kaip ir Lietuvos konstitucinėje teisėje, peticija yra traktuojama ir 1947 m. Italijos Konstitucijos 50 str., kuriame nurodoma, kad visi piliečiai turi teisę peticija kreiptis į parlamento rūmus su įstatyminiais pasiūlymais ar išsakydami visuomenės poreikius. O 1983 m. Nyderlandų Konstitucijos 3 str. ši teisė deklaruojama ganėtinai abstrakčiai – kaip kiekvieno teisė kreiptis su peticija į kompetentingas institucijas.

Politinių teisių įgyvendinimas paprastai siejamas su pilietybe, tačiau šiuo metu ne visais atvejais pilietybės turėjimas yra būtina sąlyga visoms politinėms teisėms realizuoti. Pagal 1999m. priimto Peticijų įstatymo nuostatas pareiškėjas, t.y. peticijos pateikėjas, gali būti ne tik Lietuvos Respublikos pilietis, bet ir užsienietis, nuolat gyvenantis Lietuvoje.

Pagal Peticijų įstatymo (1999 m.) 2 str. nuostatas peticija – tai raštiškas pareiškėjo kreipimasis į Seimą, Vyriausybę ar vietos savivaldos valdžios ir valdymo institucijas su reikalavimais ar siūlymais spręsti žmogaus teisių ir laisvių apsaugos ar įgyvendinimo; valdžios ir valdymo institucijų reformavimo; kitus svarbius visuomenei, savivaldai ar valstybei klausimus, kai tam reikia priimti naują teisės aktą, pakeisti, papildyti ar pripažinti netekusiu galios galiojantį teisės aktą ir kai peticijų komisijos tokį kreipimąsi pripažįsta peticija. Kreipimesi negali būti keliami tokie reikalavimai ir siūlymai, kurių išsprendimas varžytų kitų žmonių teises ir laisves, gręstų Lietuvos valstybės nepriklausomybei, teritorijos vientisumui, konstitucinei santvarkai.

Nagrinėjant peticijų teisę Lietuvos konstitucinėje teisėje svarbu ją atskirti nuo asmens skundo ar prašymo, taip pat ir nuo piliečių įstatymų leidybos iniciatyvos teisės. Realizuojant piliečių įstatymų iniciatyvos teisę, tokią iniciatyvą turi pareikšti ne mažiau kaip 50 tūkstančių piliečių, turinčių rinkimų teisę, ir jeigu tokia iniciatyva yra tinkamai įgyvendinta, tokį įstatymo projektą Seimas privalo svarstyti. Šios teisės įgyvendinimą reglamentuoja Piliečių įstatymų leidybos iniciatyvos įstatymas, priimtas 1998 metais.

Peticijos teisė suprantama kaip Konstitucijoje laiduojama teisė kreiptis šio įstatymo nustatyta tvarka į Seimą, Vyriausybę ar vietos savivaldos

valdžios ir valdymo institucijas – tarybą bei merą (valdybą). Peticijas nagrinėja peticijų komisijos, sudaromos Seime, Vyriausybėje, savivaldybių tarybų. Jos yra nagrinėjamos vadovaujantis tokiais principais, kaip lygybės įstatymui; viešumo; draudimo varžyti kitų asmenų teises ar laisves ar kenkti kitų asmenų, visuomenės ar valstybės interesams; kolegialaus nagrinėjimo; operatyvumo; procedūrų konfidencialumo.

Jeigu peticija yra pripažinta tenkintina, tai pagal peticijoje išdėstytus reikalavimus ir siūlymus gali būti rengiamas atitinkamas teisės akto projektas arba sudaryta darbo grupė tokiam projektui parengti.

2.4. Socialinės, ekonominės, kultūrinės teisės

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje reglamentuotos tokios socialinės, ekonominės teisės, kaip teisė į darbą, verslą, tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, teisė gauti teisingą apmokėjimą už darbą, socialinę apsaugą nedarbo atveju, teisė kiekvieno dirbančiojo į poilsį, kasmetines mokamas atostogas, teisė burtis į profesines sąjungas, teisė gauti senatvės, invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymo numatytais atvejais, šeimos apsaugos teisės (dirbančių moterų teisė į atostogas iki gimdymo ir po jo, palankias darbo sąlygas ir kitas lengvatas, nepilnamečius vaikus gina įstatymas ir kt.), teisė į sveikatos priežiūrą, darbuotojų teisė streikuoti, ginant savo ekonominius ir socialinius interesus.

Prie socialinių teisių priskirtina ir kai kuriems specialiems subjektams skiriama papildoma socialinė sauga – Konstitucijos 146 str. atskirai aptariama valstybės globa ir aprūpinimas karių, kurie, eidami karo tarnybą, nustoja sveikatos, taip pat karo tarnybą einant žuvusiųjų ar mirusių karių šeimas. Valstybė aprūpina ir piliečius, kurie, gindami valstybę, nustojo sveikatos, taip pat šeimas tų piliečių, kurie, gindami valstybę, žuvo ar mirė.

Socialinėms teisėms galėtume priskirti ir Konstitucijos 46 str. formuluojamą vartotojų interesų gynimą. Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje, IV skyriuje apie solidarumo teises, 38 str. „Vartotojų apsauga“ nurodoma, kad Sąjungos politika užtikrina aukšto lygio vartotojų apsaugą. Taigi vartotojų teisių apsauga pripažįstama svarbia tarptautiniuose žmogaus teisių dokumentuose įtvirtinta žmogaus teise.

Ne visų valstybių konstitucijose yra reglamentuojamos socialinės, ekonominės, kultūrinės teisės. Pvz.: JAV konstitucinė doktrina nenagrinėja jų kaip nedalomos žmogaus teisių dalies, beje, ir JAV 1787 m. Konstitucijoje bei jos pataisose tokios teisės neminimos. Tačiau Europos kontinentinė konstitucinė tradicija tokias teises pripažįsta konstitucijos

reguliavimo objektu ir įvairiais būdais deklaruoja jas. Konstitucijose, pvz.: Vokietijos, Italijos, Ispanijos ir kt. šioms teisėms ir jų įgyvendinimui, yra skiriamas didelis dėmesys. Šioms teisėms skiriamas dėmesys ir Europos Sąjungos teisėje.

Konstitucinės asmens socialinės, ekonominės teisės įvairiais aspektais yra tiriamos kitų teisės šakų, ypač darbo ir socialinės saugos.

Socialinės, ekonominės teisės yra ganėtinai plačiai reglamentuotos tokiuose Europos tarybos dokumentuose, kaip Europos socialinė chartija (1961 m.) ir Pataisyta Europos Socialinė chartija (1996 m.); ją Lietuva ratifikavo 2001 m., taip pat ir Tarptautinės darbo organizacijos konvencijos ir Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija (2000 m.). Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje ekonominės, socialinės ir kultūrinės teisės yra reglamentuojamos kartu su pilietinėmis ir politinėmis teisėmis.

Europos socialinė chartija, garantuojanti pagrindines socialines ir ekonomines teises, papildė Europos žmogaus teisių konvenciją, garantuojančią pilietines ir politines teises. Šią chartiją Europos Tarybos narės pasirašė 1961 m., ji įsigaliojo 1965 m. 1996 m. priimta nauja socialinė chartija – Europos socialinė chartija (pataisyta), ji įsigaliojo 1999 m¹. Šioje chartijoje be teisių, reglamentuotų pirmojoje Socialinėje chartijoje, papildomai įrašytos kai kurios socialinės ir ekonominės teisės bei perkeltos pirmosios chartijos protokolų nuostatos². Lietuvos Respublikos Seimas 2001 m. gegužės 15 d. ratifikavo 1996 m. Europos socialinę chartiją. Tai vertintina kaip svarbus žingsnis stiprinant socialinių ekonominių teisių apsaugą. Ši chartija garantuoja net 31 socialinę teisę. Valstybė gali tapti Europos socialinės chartijos dalyve, priėmusi išpareigojimus laikytis tam tikro chartijoje nurodyto teisių minimumo. Kai kurios valstybės, pavyzdžiui, Prancūzija ir Italija, yra išpareigojusios pagal visus 1996 m. Europos socialinės chartijos II dalies straipsnius (Italija – išskyrus 25 str.).

Ratifikuodama 1996 m. Europos socialinę chartiją Lietuva išpareigojo laikytis šios chartijos II dalies 1–11 straipsnių: teisė į darbą (1 str.), teisė į tinkamas darbo sąlygas (2 str.), teisė į sveiką ir saugią darbo sąlygą (3 str.), teisė į teisingą atlyginimą (4 str.), teisė jungtis į organizacijas (5 str.), teisė sudaryti kolektyvines sutartis (6 str.), vaikų ir jaunuolių teisė į apsaugą (7 str.), dirbančių moterų teisė į motinystės apsaugą (8 str.), teisė į profesinį orientavimą (9 str.), teisė į profesinį rengimą (10 str.), teisė į sveikatos apsaugą (11 str.); 12 straipsnio (teisė į socialinę apsaugą)

¹ Europos socialinė chartija (pataisyta) paskelbta leidinyje : Žmogaus teisės: Europos Tarybos ir Europos Sąjungos dokumentai. Vilnius. 2000.

² Plačiau apie Europos Tarybos 1961 m. Socialinę chartiją ir 1996 m. Socialinę chartiją (pataisytą) : *Baltutytė E.* Socialinės teisės Europos Sąjungoje. Vilnius. 2001.

1 dalies, 1,3 ir 4 punktuose, 13 (teisė į socialinę paramą ir medicinos pagalbą) straipsnio 1 dalies 1–3 punktuose; 14 – 17 straipsniuose: teisė naudotis socialinės rūpybos tarnybų paslaugomis (14 str.), neįgalių žmonių teisė į nepriklausomybę, socialinę integraciją ir dalyvavimą visuomenės gyvenime (15 str.), šeimos teisė į socialinę, teisinę ir ekonominę apsaugą (16 str.), vaikų ir jaunuolių teisė į socialinę, teisinę ir ekonominę apsaugą (17 str.); 18 straipsnio (teisė verstis pelno siekiančia veikla kitų Šalių teritorijose) 1 dalies 1 ir 4 punktuose, 19 straipsnio (darbuotojų migrantų ir jų šeimų teisė į apsaugą ir paramą) 1 dalies 1, 3,5,7,9–11 punktuose; 20–22 straipsniuose: teisė į vienodą padėtį ir vienodas galimybes į darbą ir profesiją nediskriminuojant dėl lyties (20 str.), teisė į informavimą ir konsultavimą (21 str.), teisė dalyvauti nustatant ir gerinant darbo sąlygas ir darbo aplinką (22 str.); 24–29 straipsniuose: teisė į apsaugą darbo sutarties nutraukimo atvejais (24 str.), darbuotojų teisė į jų reikalavimų gynimą darbdaviui bankrutavus (25 str.), teisė į orumą darbe (26 str.), darbuotojų, turinčių pareigų šeimai, teisė į lygias galimybes ir vienodą elgesį (27 str.), darbuotojų atstovų teisė į apsaugą įmonėje ir jiems palankių sąlygų sudarymą (28 str.), teisė į informavimą ir konsultavimą visuotinio darbo vietų mažinimo atveju (29 str.); ir 31 straipsnio (teisė į būstą) 1 dalies 1 ir 2 punktuose numatytų išipareigojimų.

Chartijoje priimtų išipareigojimų vykdymas kontroliuojamas valstybėms kartą per dvejus metus siunčiant Europos Tarybos Generaliniam Sekretoriui pranešimą. Lietuva ratifikuodama chartiją nepareiškė pripažįstanti teisės teikti kolektyvinius skundus, gal tai bus padaryta ateityje, kadangi tokia kontrolės forma yra efektyvesnė. Pažymėtina, kad dėl Socialinėje chartijoje įtvirtintų teisių pažeidimų nepriimamos individualios asmenų peticijos. Europos Žmogaus teisių teismas, sukurtas kontroliuoti Europos žmogaus teisių konvencijos išipareigojimams vykdyti, bylų dėl tokių skundų nesprendžia. Taigi nors Socialinės chartijos kontrolės mechanizmas nėra toks efektyvus, kaip Europos žmogaus teisių konvencijos, tačiau prisijungimas prie šios svarbios tarptautinės sutarties turėtų veiksmingai įtakoti Lietuvos socialinių ekonominių teisių katalogo plėtimą ir tinkamą jų įgyvendinimą.

Dėl nagrinėjamo klausimo ypač didelės apimties šiame vadovėlio skyriuje aptarsime tik kai kurias socialines ekonomines teises – **teisė į darbą, socialinę apsaugą ir teisė į sveikatos priežiūrą.**

Konstitucijos 48 str. 1 d. teigiama, kad kiekvienas žmogus gali laisvai pasirinkti darbą bei verslą ir turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti teisingą apmokėjimą už darbą ir socialinę apsaugą nedarbo atveju. Šio Konstitucijos straipsnio 3 d. nurodoma, kad priverčiamasis darbas draudžiamas. Tačiau kitose šio str. dalyse įvardijami atvejai, kai darbas nėra traktuojamas priverstiniu, t.y. priverčiamuoju dar-

bu nelaikoma tarnyba kariuomenėje ar ją pakeičianti alternatyvioji tarnyba, taip pat piliečių darbas karo, stichinės nelaimės, epidemijos ar kitais ypatingais atvejais. Priverčiamuoju darbu nelaikomas ir įstatymo reguliuojamas teismo nuteistųjų darbas.

Teisės į darbą turinį sudaro teisė į darbo laisvę, t.y. galimybę laisvai pasirinkti darbą ir laisva valia jį dirbti. Tais atvejais, kai atskiroms veiklos rūšims ar pareigoms asmenys parenkami konkurso tvarka, negali būti traktuotini kaip laisvės pasirinkti veiklos rūšį ar ir profesiją apribojimai. „Konstitucija skelbia teisę į darbą, bet neužtikrina teisės gauti konkretų darbą pagal pasirinktą profesiją ar veiklos sritį ir negarantuoja asmenims teisės užimti vienas ar kitas pareigas tam tikroje vietovėje, įmonėje, įstaigoje ar organizacijoje¹”. Teisė į darbą reglamentuojama Darbo kodekse, Darbo sutarties įstatyme, Saugos darbe įstatyme, Darbo apmokėjimo įstatyme ir kt. teisės aktuose. Užsieniečių darbas yra reglamentuojamas Užsieniečių teisinės padėties įstatyme. (1998 m.).

Teisė į darbą įvairiais aspektais yra reglamentuojama Tarptautinės darbo organizacijos konvencijose. Teisė į tinkamas darbo sąlygas įtvirtinta JTO Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, Tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte ir kituose tarptautiniuose dokumentuose. Pataisytoje Europos socialinėje chartijoje formuluojamas vienas pagrindinių principų – kiekvienas žmogus privalo turėti galimybę užsidirbti sau pragyvenimui darbu, kurį jis laisvai pasirenka. Šios Chartijos II dalies straipsniai skirti įvairiems teisės į darbą aspektams. Chartijos 1 str. teisė į darbą formuluojama taip: siekdamas garantuoti, kad būtų veiksmingai įgyvendinta teisė į darbą, valstybės išipareigoja: pripažinti vienu iš pagrindinių savo tikslų ir pareigų siekti ir išlaikyti kuo didesnę ir pastovesnę užimtumą, kad ateityje būtų pasiektas visiškas užimtumas; veiksmingai ginti darbuotojo teisę užsidirbti pragyvenimui darbu, kurį jis laisvai pasirenka; sukurti tarnybas, teikiančias visiems darbuotojams nemokamas paslaugas įsidarbinimo klausimais, arba palaikyti jų veiklą; organizuoti arba plėtoti atitinkamą profesinį orientavimą, mokymą ir perkvalifikavimą.

Priverčiamojo darbo draudimas yra reglamentuotas Europos žmogaus teisių konvencijos 4 str. Konstitucinis Teismas savo išvadoje „Dėl Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 4, 5, 9, 14 str. ir jos Ketvirtojo protokolo 2 str. atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai” konstatavo, kad „Konstitucijos 48 str. ir Konvencijos 4 str. bei jo taikymo praktikos lyginamoji analizė leidžia padaryti išvadą, kad

¹ Dambrauskienė G. Konstitucijos 48 straipsnio komentaras // Lietuvos Respublikos Konstitucijos komentaras. I d. Teisės institutas, 2000. P. 425.

Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 4 str. 3 d. „a“ punktas neprieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijai”.

Svarbi yra ir Konstitucijos laiduojama teisė į **socialinę apsaugą**. Konstitucijos 52 str. nurodoma, kad Valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais. Teisę į socialinę apsaugą turi visi asmenys vienodais pagrindais, išskyrus užsieniečius (ar asmenis be pilietybės), neturinčius teisės nuolat gyventi Lietuvoje. Kai kurios socialinės apsaugos rūšys yra susijusios ir su tam tikromis pareigomis, pvz.: teisę į socialinį draudimą įgyja asmenys, įstatymų nustatyta tvarka mokantys socialinio draudimo įmokas ar kai už juos mokama įstatymų nustatyta tvarka.

Socialinė apsauga galėtų būti apibrėžta kaip „įstatymais nustatyta socialinių, ekonominių priemonių sistema, užtikrinanti lėšų ir paslaugų teikimą tiems asmenims, kurie įstatymų numatytais atvejais dėl senatvės, invalidumo (negalios), mirties, ligos, motinystės (tėvystės), artimųjų globos, nedarbo, nepritekliaus ir kitų šeimos aplinkybių praranda pajamas, turi papildomų išlaidų arba negali pakankamai savęs arba savo šeimos aprūpinti iš darbo arba kitokių pajamų¹”.

Įvairius socialinės apsaugos elementus reglamentuoja Valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas (1990 m.), Valstybinio socialinio draudimo įstatymas (1991 m.), Valstybinio socialinio draudimo pensijų įstatymas (1994 m.), Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymas (1999 m.), Socialinių paslaugų įstatymas (1996 m.), Gyventojų pajamų garantijų įstatymas (1990), Valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatymas (1994 m.), Bedarbių rėmimo įstatymas (1990 m.) ir kt.

Socialinio draudimo tikslas iš dalies arba visiškai kompensuoti apdraustiesiems asmenims, įstatymų nustatytais atvejais jų šeimos nariams, dėl senatvės, negalios, artimųjų netekimo, ligos ar traumos, motinystės (tėvystės), nedarbo prarastas pajamas arba padengti dėl šių priežasčių atsiradusias išlaidas.

Socialine parama suprantama kompleksas priemonių, apimantis socialines paslaugas ir piniginę paramą. Pagrindinis socialinių paslaugų tikslas – patenkinti asmens gyvybinius poreikius ir sudaryti žmogaus orumo vertas gyvenimo sąlygas, kai žmogus nepajėgia pats to padaryti.

Socialinė apsauga yra svarbus Pataisytos Europos socialinės chartijos (ją Lietuva ratifikavo 2001 m.) komponentas. Šios chartijos 12 str. deklaruojama: siekdamas garantuoti, kad būtų veiksmingai įgyvendinta teisė į

¹ *Pajuodienė G.* Konstitucijos 52 straipsnio komentaras // Lietuvos Respublikos Konstitucijos komentaras. I d. Teisės institutas, 2000. P. 474.

socialinę apsaugą, Šalys įsipareigoja: 1) sukurti arba toliau plėtoti socialinės apsaugos sistemą; 2) garantuoti tinkamo lygio socialinės apsaugos sistemą, bent tokio lygio, kuris yra būtinas Europos socialinės apsaugos kodeksui ratifikuoti (šio punkto Lietuva neratifikavo); 3) stengtis, kad socialinės apsaugos sistema nuolat tobulėtų, pasiektų aukštesnį lygį; 4) imtis priemonių sudarant atitinkamus dvišalius ar daugiašalius susitarimus ar kitais būdais ir nepažeidžiant sąlygų, nustatytų tokiuose susitarimuose, kad būtų garantuota: a) kitų šalių piliečių ir savo valstybės piliečių vienoda teisė į socialinę apsaugą, įskaitant pagal socialinės apsaugos įstatymus teikiamų lengvatų išsaugojimą, nepriklausomai nuo asmenų, kurie naudojami teise į socialinę apsaugą, judėjimo šalių teritorijose; b) teisių į socialinę apsaugą suteikimas, išsaugojimas ir atnaujinimas tokiomis priemonėmis, kaip draudimo ar darbo stažo, įgyto pagal kiekvienos šalies įstatymus, susumavimas.

Teisė į sveikatos priežiūrą turi užtikrinti asmeniui galimybę dalyvauti lygiais pagrindais socialinių vertybių vartojime ir formuluoja valstybei pareigą užtikrinti, kad asmuo turėtų galimybę lygiais pagrindais su kitais dalyvauti socialinių vertybių paskirstyme.

Konstitucijos 53 str. deklaruojama teisė į sveikatos priežiūrą ir ganėtinai abstrakčiai formuluojami kai kurie sveikatos sistemos ir sveikatos priežiūros elementai. Konstitucija nustato, kad valstybė rūpinasi žmonių sveikata ir laiduoja medicinos pagalbą bei paslaugas žmogui susirgus; įstatymas nustato piliečiams nemokamos medicinos pagalbos valstybinėse gydymo įstaigose teikimo tvarką; valstybė skatina visuomenės kūno kultūrą ir remia sportą; valstybėje kiekvienas asmuo privalo saugoti aplinką nuo kenksmingų poveikių.

Šiame Konstitucijos straipsnyje formuluojama asmens teisė į sveikatos priežiūrą – nemokamos medicinos pagalbos valstybinėse gydymo įstaigose teikimo tvarka turi būti nustatyta įstatymu; valstybės įsipareigojimas rūpintis žmonių sveikata ir laidavimas medicinos pagalbos ir paslaugų žmogui susirgus, – turėtų būti traktuojama kaip socialinė teisė.

Tačiau teisė į sveikatos priežiūrą gali būti aiškinama ir kaip asmens individuali (pilietinė) teisė. Šiuo metu diskutuojama dėl jų tarpusavio priklausomumo, ir teisė į sveikatos priežiūrą kaip socialinė ir individuali ne atskiriamos viena nuo kitos, bet nagrinėjamos kartu dabartiniame socialiniame–ekonominiame kontekste. Europos žmogaus teisių teismo praktika taip pat patvirtina šią tendenciją (*Lopez Ostra prieš Ispaniją* 1994 12 9 bylos sprendime¹ Europos žmogaus teisių Teismas pripažino, kad aplinkos užterštumas pažeidė asmens teisę į privatumą).

¹ <http://echr.coe.int>

Konstitucijos 53 str. nuostatų nereikėtų traktuoti kaip valstybinių gydymo įstaigų absoliučią pareigą teikti išskirtinai nemokamą ir viską apimančią medicinos pagalbą, Konstitucija nenustato nemokamos (finansuojamos iš valstybės biudžeto) medicinos pagalbos apimties, tačiau reikalauja, kad tokia pagalba būtų ir turi būti įstatymu nustatyta jos teikimo tvarka. Šio Konstitucijos str. interpretacija turi būti grindžiama kompromisu tarp asmens konstitucinės teisės į sveikatos priežiūrą ir valstybės ekonominių sąlygų.

Europos valstybėse teisė į sveikatos priežiūrą priskiriama asmens konstitucinėms teisėms, nors jų formulavimas konstitucijose gali būti labai įvairus. Pvz.: 1983 m. Nyderlandų Konstitucijoje tik nurodoma, kad valstybės institucijos (*the authorities*) turi imtis priemonių gerinant gyventojų sveikatą. Tačiau tai nereiškia, kad čia teisė į sveikatos priežiūrą nėra suprantama kaip socialinė teisė (pagrįsta visuomenės solidarumo principu). Vidurio ir Rytų Europos valstybių konstitucijose, pvz.: Vengrijos, teisė į sveikatos priežiūrą reglamentuojama labai plačiai kaip absoliuti teisė, tačiau realiai tokios apimties nėra įgyvendinama. Nyderlanduose, Italijoje ir kitose Vakarų Europos valstybėse teisė į sveikatos priežiūrą teismai interpretuoja ne kaip garantuotą teisę į visas įmanomas paslaugas, kurios yra medicinškai ir techniškai galimos, bet atsižvelgdami į esamas sąlygas, ribotus resursus.

Šveicarijoje teisę išgyventi (*right to subsistence*), kuri apima ir teisę į sveikatos priežiūrą kaip nerašytą konstitucinę teisę, suformulavo Šveicarijos Federalinis teismas 1995 m. spalio 27 d. sprendime¹. Ši konstitucinė teisė nėra suprantama kaip absoliuti teisė ar teisė, kuri įpareigoja valstybę suteikti visapusę paramą asmeniui; ji yra interpretuojama kaip minimalus šios teisės garantavimas, t.y. sveikatos priežiūros, būtinos asmeniui pagal jo sveikatos būklę, užtikrinimas, jeigu kitomis teisės priemonėmis tai nėra nustatyta. Teismas negali kištis į valstybės lėšų skyrimą sveikatos priežiūrai. Vargu, ar teismas nustatytų tam tikros, konkrečios, sveikatos priežiūros prieinamumą, nebent būtų įrodyta, kad tokios teisės neigimas yra pagrįstas diskriminacija ar savavališku sprendimu (*arbitrary measure*). Ši konstitucinė teisė galėtų būti labiau interpretuojama kaip lygiateisiškumas sveikatos priežiūroje, garantuojantis kiekvienam vienodas galimybes gauti sveikatos priežiūros paslaugas pagal asmens sveikatos būklę ir lėšas. Kai kurių Šveicarijos kantonų konstitucijose, pvz.: Bazelio žemės ir Berno reglamentuojama teisė išgyventi (*subsistence*), kuri suprantama ir kaip teisė į sveikatos priežiūrą.

¹ *Sprumont D. The Unwritten Constitutional Right to Subsistence: Brief Comment of 27 October 1995 Judgment of the Swiss Federal Court in the Perspective of a Right to Health Care // European Journal of Health Law. Vol. 5. No. 4. 1998. P. 411–414.*

Europos tarybos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijoje nustatyta, kad valstybės, atsižvelgdamos į sveikatos apsaugos poreikius ir turimus išteklius turi imtis reikiamų priemonių, kad jų jurisdikcijos ribose būtų užtikrintas vienodas tam tikros kokybės sveikatos priežiūros prieinamumas.

Teisę į sveikatos apsaugą reglamentuoja ir Pataisyta Europos socialinė chartija; jos 11 str. nurodoma, kad siekdamos garantuoti veiksmingą teisės į sveikatos apsaugą įgyvendinimą, šalys įsipareigoja tiesiogiai ar bendradarbiaudamos su valstybinėmis ar privačiomis organizacijomis imtis reikiamų priemonių, skirtų *inter alia*: kiek įmanoma pašalinti ligų priežastis; teikti konsultacijas ir rūpintis sveiko gyvenimo būdo propagandai skirtomis švietimo priemonėmis bei skatinti asmeninę atsakomybę už savo sveikatą; užkirsti kelią epideminėms, endeminėms ir kitoms ligoms, taip pat nelaimingiems atsitikimams.

Kultūrinės teisės yra minimos keliuose Konstitucijos skirsniuose (II, III, IV); ypač daug dėmesio skiriama asmenų, priklausančių tautinėms bendrijoms, kultūrinių teisių apsaugai. Tai piliečių tautinėms bendrijoms suteikta teisė savarankiškai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus, švietimą, labdarą, savitarpio pagalbą, valstybė teikia tautinėms bendrijoms paramą (Konstitucijos 45 str.). Asmenys, priklausantys tautinėms bendrijoms, turi teisę puoselėti savo kalbą, kultūrą ir papročius (37 str.).

Konstitucijos 42 str. nurodoma, kad kultūra, mokslas ir tyrinėjimai bei dėstymas yra laisvi, valstybė remia kultūrą ir mokslą, rūpinasi Lietuvos istorijos, meno ir kitų kultūros paminklų bei vertybių apsauga. Įstatymas gina dvasinius ir materialinius autoriaus interesus, susijusius su mokslo, technikos, kultūros ir meno kūryba.

Viena svarbiausių kultūrinių teisių – teisė į mokslą. Konstitucijos 41 str. visų pirma formuluojama pareiga mokytis iki 16 metų. Asmenims iki 16 metų mokslas privalomas. Mokymas valstybinėse ir savivaldybių bendrojo lavinimo, profesinėse bei aukštesniosiose mokyklose yra nemokamas. Aukštasis mokslas prieinamas visiems pagal kiekvieno žmogaus sugebėjimus. Gerai besimokantiems piliečiams valstybinėse aukštosiose mokyklose laiduojamas nemokamas mokslas.

Daugiausia problemų kelia Konstitucijoje įtvirtintas principas, kad gerai besimokantiems piliečiams valstybinėse aukštosiose mokyklose laiduojamas nemokamas mokslas. Šiuo metu jis nėra tinkamai įgyvendinamas ne tik dėl lėšų stokos, bet ir dėl kriterijų traktuoti „gerai besimokantis“ trūkumo, dėl studentų pažangumo lygio, atitinkančio šį Konstitucijoje suformuluotą principą, ar jis sutampa su formaliais pažymių vertinimais. Teisę į mokslą reglamentuoja Švietimo įstatymas (1998 m.), Profesinio mokymo įstatymas (1997 m.), Vaiko teisių apsaugos pagrindų

įstatymas (1996 m.), Mokslo ir studijų įstatymas (1991 m.) Aukštojo mokslo įstatymas (2000 m.) ir kiti teisės aktai.

Europos žmogaus teisių Konvencijos Pirmojo protokolo (kurį Lietuva ratifikavo 1995 m. gruodžio 7 d.) 2 str. taip pat formuluojama teisė į mokslą – niekam neturi būti atimta teisė į mokslą. Valstybė, rūpindamasi švietimu ir mokymu, įsipareigoja gerbti tėvų teisę parinkti savo vaikams švietimą ir mokymą pagal savo religinius ir filosofinius įsitikinimus.

2.5. Asmens pareigos

Pareiga – tai teisės normose nustatytas įpareigojimas asmeniui atlikti tam tikrus veiksmus ar nuo tokių veiksmų susilaikyti. „Esminis žmogaus teisių ir laisvių požymis yra tai, kad teisių ir laisvių atsiradimas, jų įgyvendinimas nesiejamas su pareigų vykdymu¹”.

Konstitucijos 28 str. formuluojamas ypač svarbus konstitucinis žmogaus teisių principas. Jame nurodoma, kad įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo laikytis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų, nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių. Taigi viena pagrindinių asmens pareigų – ne tik laikytis Konstitucijos, įstatymų, bet ir nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių. Tai labai svarbus žmogaus teisių ir laisvių įgyvendinimo principas.

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įvardytos tokios pareigos, kaip tėvų pareiga (ir teisė) auklėti savo vaikus dorais žmonėmis ir ištikimais piliečiais, iki pilnametystės juos išlaikyti (38 str.); vaikų pareiga gerbti tėvus, globoti juos senatvėje ir tausoti jų palikimą (38 str.); asmenims iki 16 metų pareiga mokytis (41 str.); asmuo privalo saugoti aplinką nuo kenksmingų poveikių (53 str.); kiekvieno pareiga (ir teisė) ginti Lietuvą nuo užsienio ginkluoto užpuolimo (139 str.); piliečių pareiga atlikti karo ar alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą (139 str.).

Asmens pareigoms demokratinių valstybių konstitucinėje doktrinoje ir konstitucijose paprastai neskiriama daug dėmesio. Nėra susiformavusio ir vieningo pareigų katalogo. Kai kuriose kitų valstybių konstitucijose formuluojama pareiga mokėti mokesčius, pvz.: tokia pareiga formuluojama 1947 m. Italijos Konstitucijos 53 str. Kartais yra išskiriama ir pareiga atlikti karo ar alternatyviąją tarnybą, kaip 1949 m. Vokietijos Konstitucijos 12 str. 1947 m. Italijos Konstitucijos 4 str. formuluojama bendro pobūdžio pareiga kiekvienam asmeniui pagal savo galimybes ir pasirinkimą veikti ar vykdyti funkcijas, kurios skatintų materialinį ir dvasinį visuomenės progresą, o šios konstitucijos 54 str. nurodoma, kad visi privalo laikytis konstitucijos ir įstatymų.

Tarptautinės teisės dokumentuose, skirtuose žmogaus teisėms, asmens pareigos arba neįvardijamos, arba joms paprastai skiriama nedaug dėmesio. Tarptautinėje žmogaus teisių doktrinoje jos nevaidina svarbaus vaidmens.

¹ *Sinkevičius V.* Žmogaus teisių ir laisvių konstitucinės garantijos // Konstitucinis Teismas ir konstitucinės garantijos Lietuvoje. Vilnius, 1995. P. 56.

2.6. Žmogaus teisių ribojimo problemos

Žmogaus teisių ribojimas – sudėtinga konstitucinės teisės problema. Tik kai kurios žmogaus teisės priskiriamos absoliučioms, neribojamoms, kaip pvz.: teisė į gyvybę, teisė nebūti kankinamam ir žalojamam ir kad su asmeniu nebūtų žiauriai, žeminant jo orumą, elgiamasi, teisė nebūti vergijoje. Kitos teisės gali būti ribojamos.

Kadangi Europos žmogaus teisių teismui tenka dažnai spręsti bylas, susijusias su Europos žmogaus teisių konvencijoje numatytų žmogaus teisių ribojimo pagrįstumu, šio teismo praktikoje susiformavo tokios visuotinai pripažįstamos žmogaus teisių ribojimo pagrįstumo sąlygos: žmogaus teisių ribojimai laikomi pagrįstais, jeigu jie: 1) yra teisėti ir 2) būtinai reikalingi demokratinėje visuomenėje.

Teisėtumo reikalavimas reiškia, kad apribojimai turi būti nustatomi tik įstatymu, kuris viešai paskelbiamas, o jo normos suformuluojamos pakankamai aiškiai.

Įstatymais apibrėžiant teisių įgyvendinimo ribas, būtina atsižvelgti į atitinkamos teisės (ar laisvės) paskirtį bei prasmę ir Konstitucijoje nustatytas jos ribojimo galimybes bei sąlygas. Sprendžiant klausimą, ar konkretus ribojimas yra būtinai reikalingas demokratinėje visuomenėje, pirma, reikia išsiaiškinti ribojimo tikslus bei paskirtį, o antra, nustatyti, ar ribojimo priemonės yra proporcingos siekiamam teisėtam tikslui.

Konstitucinės teisės gali būti ribojamos pačioje Konstitucijoje ar pagal jos nuostatas priimtu įstatymu. Svarbu, kad tokie ribojimai nebūtų taikomi jokiais kitais pagrindais. Konstitucijoje sąlygos riboti teises formuluojamos dažniausiai kaip blanketinės normos. Konstitucinė asmens teisė gali būti ribojama tik jei tai būtina apsaugoti visuomenės vertybes, kitų asmenų teisėtus interesus. Toks teisių ribojimas turi būti proporcingas ribojimo tikslui.

Kai kuriuose Konstitucijos straipsniuose, be bendrųjų sąlygų, įvardijamos ir konkrečios aplinkybės, kada konstitucinė teisė gali būti ribojama. Pvz.: Konstitucijos 20 str., reglamentuojant teisę į laisvės neliečiamybę, kaip bendroji sąlyga nurodoma, jog niekas negali būti savavališkai sulaikytas arba savavališkai suimamas, niekam neturi būti atimta laisvė kitaip, kaip tik tokiais pagrindais ir pagal tokias procedūras, kokias yra nustatęs įstatymas. Tame pačiame Konstitucijos straipsnyje įvardijamas ir atskiras atvejis, kai laisvė gali būti ribojama: jei asmuo yra sulaikytas nusikaltimo vietoje ir įvardijama tokio sulaikymo tvarka. Konstitucijos 35 str. numatyta teisė laisvai vienytis į bendrijas, politines partijas ar asociacijas gali būti ribojama, jei tokia veikla yra priešinga Konstitucijai ir įstatymams.

Nereikėtų konstitucinių teisių ribojimo painioti su kai kurių teisių turinio ribojančiomis nuostatomis, pvz.: su pasyviosios rinkimų teisės cenzais, t.y. reikalavimais asmenims, kurie gali būti renkami Seimo nariais ar renkami Respublikos Prezidentu. Tokiems asmenims gali būti taikomi amžiaus, sėslumo ir kiti cenzai.

Konkretizuojant teisių ribojimo sąlygas, turi būti laikomasi proporcingumo, teisėtumo, protingumo ir kitų svarbių teisės principų.

Konstitucinis Teismas 2000 m. birželio 30 d. nutarime suformulavo svarbų principą: „negali būti nustatytas toks teisinis reguliavimas, pagal kurį asmuo, įgyvendindamas vieną konstitucinę teisę, netektų galimybės įgyvendinti kitą konstitucinę teisę“. Taigi teisių ribojimas turi būti subalansuotas kitų teisių požiūriu.

Ypač svarbus proporcingumo principas, į kurį dažnai atsižvelgia Konstitucinis Teismas sprenddamas bylas. Konstitucinis Teismas 1997 m. vasario 13 d. nutarime nagrinėjo asmens teisių ribojimą atsižvelgiant į visuomenės interesų kriterijų ir pabrėžė, kad „tarp asmens teisių ir laisvių, iš vienos pusės, ir visuomenės interesų, iš kitos, neretai kyla konfliktų, o kartais atsiranda ir prieštaravimų. Demokratinėje visuomenėje tokie prieštaravimai sprendžiami derinant skirtingus interesus ir siekiant nepažeisti jų pusiausvyros. Vienas iš interesų derinimo būdų yra asmens teisių ir laisvių ribojimas“.

Šiame Konstitucinio Teismo nutarime formuluojamas ir ribojimų proporcingumo kriterijus nustatant, kad dažnai konfliktas iš esmės kyla tarp lygiaverčių konstitucinių teisinių vertybių, todėl tokiais atvejais tam tikrais apribojimais neturėtų būti pažeidžiama jų pusiausvyra. Konstitucinis Teismas pažymėjo, kad „galimi atvejai, kai atitinkamo ribojimo prasmingumas slypi konkrečios teisės (ar laisvės) prigimtyje arba kai atitinkamais apribojimais siekiama išvengti kolizijos su kitomis pagrindinėmis teisėmis. Minėtais atvejais pagrindinių teisių apribojimų pagrįstumas turėtų būti vertinamas sveiko proto ir akivaizdžios būtinybės kriterijais“.

Konstitucinis Teismas 1996 m. gruodžio 19 d. nutarime, kalbėdamas apie teisės į informaciją ribojimą, pabrėžė, kad „... bendrų interesų apsauga demokratinėje valstybėje negali paneigti žmogaus teisės į informaciją apskritai. Šios problemos sprendimą žmogaus teisių ir laisvių doktrina ir ja besiremianti tarptautinė ir nacionalinė teisė sieja su teisinių vertybių racionalių santykiu, laiduojančiu, kad apribojimais nebus pažeista atitinkamos žmogaus teisės esmė“.

Europos žmogaus teisių teismas taip pat dažnai naudoja proporcingumo kriterijų sprenddamas dėl Europos žmogaus teisių konvencijoje ir jos protokoluose numatytų teisių ribojimo. Proporcingumo principas galėtų būti interpretuojamas kaip galimybė taikyti apribojimus, tik jei tai būtina demokratinėje visuomenėje ir yra svarbiau už asmens teisę. Toks

apribojimas turi būti proporcingas ir apribojimo turinio atžvilgiu, t.y. net ir esant pagrįstoms sąlygoms teisę riboti; tokio ribojimo turinys turi būti adekvatus.

Lietuvos konstitucinėje teisėje galima išskirti tokius žmogaus teisių ribojimo atvejus: kai 1) jomis yra piktnaudžiaujama; 2) naudojimas jomis daro žalą visuomenės moralei, viešajai tvarkai, konstitucinei santvarkai ar kitoms visuomenės vertybėms; 3) esant tam tikroms išskirtinėms aplinkybėms – karo ar nepaprastosios padėties atveju; 4) tam tikriems asmenims dėl jų teisinio statuso.

Piktnaudžiavimas konstitucinėmis teisėmis gali būti pagrindas joms riboti. Konstitucijos 28 str. formuluojamas bendras principas, kad įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo laikytis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų, nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių. Konstitucinis Teismas 2000 m. gegužės 8 d. nutarime pažymėjo, kad „šiuo Konstitucijos straipsniu yra nustatytas vienas esminių principų, kuris reiškia, kad žmogaus teisėtas elgesys nėra neribotas ir absoliučiai laisvas. Žmogus, būdamas socialinė būtybė, gyvena visuomenėje tarp į save panašių ir lygių savo orumu ir teisėmis žmonių. Kiekvienas žmogus turi pareigas visuomenei, kurioje tik ir gali laisvai ir visiškai vystytis jo asmenybė, o pagrindine iš tų pareigų – nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių”.

Ir nors Konstitucinis Teismas šiame nutarime pabrėžė, kad „... Konstitucijos 28 str. nustatytos ne valdžios institucijų, bet žmogaus elgesio ribos”, tačiau piktnaudžiauti teisėmis gali ne tik asmuo, bet ir asmenų grupė ar net valstybė, kaip nurodoma Europos žmogaus teisių konvencijos 17 str. „Piktnaudžiavimo teisėmis uždraudimas”. Šiame str. teigiama, kad jokia Konvencijos nuostata negali būti aiškinama kaip suteikianti kuriai nors valstybei, grupei ar asmeniui teisę vykdyti tam tikrą veiklą ar atlikti tam tikrą veiksmą, kuriuo siekiama panaikinti tam tikras konvencijoje numatytas teises ir laisves ar jas apriboti daugiau nei nustatyta šioje konvencijoje.

Konstitucinių teisių ribojimas gali būti formuluojamas išdėstant galimus ribojimus kartu su deklaruojama teise ar formuluojamas atskirai. Ypač svarbu, ar tokie ribojimai atitinka visuotinai pripažįstamus teisinės valstybės principus. Kaip ribojimų, išdėstytų kartu su teise, pavyzdį galėtume nurodyti Konstitucijos 25 ir 26 str.

Konstitucijos 25 str. nurodoma, kad informacija negali būti ribojama kitaip, kaip tik įstatymu, jei tai būtina apsaugoti žmogaus sveikatai, garbei ir orumui, dorovei ar ginti konstitucinei santvarkai; laisvė reikšti įsitikinimus ir skleisti informaciją nesuderinama su nusikalstamais veiksmais – tautinės, rasinės, religinės ar socialinės neapykantos, prievartos bei diskriminacijos kurstymu, šmeižtu ir dezinformacija.

Konstitucijos 26 str. laisvė išpažinti ir skleisti religiją arba tikėjimą gali būti ribojama tik įstatymu ir jei būtina garantuoti visuomenės saugumą, viešąją tvarką, žmonių sveikatą ir dorovę, taip pat kitas asmens pagrindines teises ir laisves.

Taigi pagrindiniai asmens konstitucinių teisių ribojimų kriterijai: 1) tai tokių asmens teisių ir laisvių, kaip garbė ir orumas, privatus gyvenimas, sveikata apsaugos būtinybė; 2) demokratinės visuomenės vertybės – saugumas, viešojo tvarka, konstitucinė santvarka.

Žmogaus teisės gali būti ribojamos ir esant tam tikroms išimtinėms aplinkybėms, Konstitucijos 145 str. nurodoma, kad įvedus karo ar nepaprastąją padėtį, laikinai gali būti apribojamos teisės ir laisvės, nurodytos Konstitucijos 22, 24, 25, 32, 35 ir 36 str. Taigi karo ar nepaprastosios padėties atveju gali būti ribojamos tokios teisės, kaip privataus gyvenimo neliečiamumas (22 str.); žmogaus būsto neliečiamumas (24 str.); saviraiškos laisvė, teisė gauti ir skleisti informaciją (25 str.); kilnojimosi laisvė (32 str.); teisė laisvai vienytis į bendrijas, politines partijas asociacijas (35 str.); susirinkimų teisė (36 str.).

Konstitucijos 144 str. numatyta: jeigu Valstybėje iškyla grėsmė konstitucinei santvarkai ar visuomenės rimčiai, Seimas gali visoje valstybės teritorijoje ar jos dalyje įvesti nepaprastąją padėtį. Jos trukmė – iki šešių mėnesių. Tarp Seimo sesijų neatidėliotinais atvejais tokį sprendimą turi teisę priimti Respublikos Prezidentas, taip pat šaukti neeilinę Seimo sesiją svarstyti šio klausimo. Seimas patvirtina arba panaikina Respublikos Prezidento sprendimą. Konstitucijos 143 str. numatyta galimybė atidėti eilinius rinkimus. Jeigu karo veiksmų metu turi būti rengiami eiliniai rinkimai, Seimas arba Respublikos Prezidentas priima sprendimą pratęsti Seimo, Respublikos Prezidento ar savivaldybių tarybų įgaliojimus. Šiuo atveju rinkimai turi būti skiriami ne vėliau kaip po trijų mėnesių karui pasibaigus.

Karo padėties įstatymas, priimtas 2000 m. birželio 8 d., nustato karo padėties įvedimo ir atšaukimo tvarką, Lietuvos Respublikos piliečių, užsieniečių teisių ir laisvių ribojimus, valstybės institucijų įgaliojimus bei įmonių, įstaigų ir organizacijų veiklos ypatumus įvedus karo padėtį. Šis įstatymas turi užtikrinti visuomenės saugumą ir viešąją tvarką karo padėties metu. Pagal šio įstatymo nuostatas karo padėtis – Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir šio įstatymo nustatyta ypatinga teisinė padėtis, kuri įvedama prireikus ginti Tėvynę ginkluoto užpuolimo ar jo grėsmės atveju, kai kyla grėsmė Lietuvos valstybės suverenumui ar jos teritoriniam vientisumui, arba prireikus vykdyti Lietuvos valstybės tarptautinius įsipareigojimus siekiant užtikrinti valstybės gynybą ir kitas svarbiausias valstybės funkcijas karo metu. Karo padėtį įveda Seimas, kai prireikia ginti Tėvynę arba vykdyti Lietuvos valstybės tarptautinius įsipareigoji-

mus. Ginkluoto užpuolimo atveju, kai kyla grėsmė valstybės suverenumui ar jos teritorijos vientisumui, sprendimą dėl gynybos nuo ginkluotos agresijos ir dėl karo padėties įvedimo priima Respublikos Prezidentas ir nedelsdamas šį sprendimą teikia tvirtinti artimiausiame Seimo posėdyje, o tarp Seimo sesijų – nedelsdamas šaukia Seimo neeilinę sesiją. Seimas įstatymu patvirtina arba panaikina Respublikos Prezidento sprendimą. Karo padėties įstatymo 3 skirsnyje reglamentuojamas Lietuvos Respublikos piliečių ir užsieniečių teisių ir laisvių apribojimas bei pareigų nustatymas. Karo padėties metu asmenų telefoninių pokalbių pasiklausymas, susirašinėjimo, pašto siuntų ar kitokio susižinojimo tikrinimas gali būti atliekamas be teismo sprendimo. Tikrinti asmenų susirašinėjimą, pašto siuntas, klausyti telefoninių pokalbių ar kontroliuoti bet kurį kitą asmenų susižinojimą turi teisę tik operatyvinės veiklos subjektai, kvotos ir tardymo organai, karinės žvalgybos ir kontržvalgybos skyriai. Lietuvos Respublikos valstybės institucijos ir pareigūnai privalo laikytis ir pagal savo kompetenciją bei galimybes užtikrinti, kad visi Lietuvos Respublikos jurisdikcijai karo padėties metu priklausantys asmenys laikytųsi visuotinai pripažintų tarptautinės humanitarinės teisės normų.

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje kai kurios teisės gali būti ribojamos ir dėl asmens specialaus teisinio statuso, pvz.: apribojimas policijos pareigūnams būti Seimo nariais, t.y. pasyviosios rinkimų teisės ribojimas. Konstitucijos 141 str. nurodoma, kad asmenys, atliekantys tikrąją karo arba alternatyviąją tarnybą, taip pat neišėję į atsargą krašto apsaugos sistemos, policijos ir vidaus tarnybos karininkai, puskarininkiai ir liktiniai, kitų sukarintų ir saugumo tarnybų apmokami pareigūnai negali būti Seimo nariais ir savivaldybių tarybų nariais. Jie negali užimti renkamų ar skiriamų pareigų civilinėje valstybinėje tarnyboje, dalyvauti politinių partijų ir politinių organizacijų veikloje.

Tokie politinių teisių ribojimai kelia abejonių, kadangi, pvz.: išrinkus tokį asmenį Seimo nariu, pagal Konstituciją vis tiek jo įgaliojimai kitose tarnybose nutrūktų, nes Konstitucijos 60 str. nurodoma, kad Seimo nario pareigos, išskyrus jo pareigas Seime, nesuderinamos su jokiais kitomis pareigomis valstybinėse įstaigose ir organizacijose, taip pat su darbu verslo, komercijos bei kitose privačiose įstaigose ar įmonėse. Savo įgaliojimų laikui Seimo narys atleidžiamas nuo pareigos atlikti krašto apsaugos tarnybą. Taigi tokiam asmeniui norint pasinaudoti teise būti renkamu, pvz.: Seimo nariu, pagal Seimo rinkimų įstatymo 2 str. 4 d. likus 65 dienoms iki rinkimų, reikia išeiti į atsargą iš krašto apsaugos sistemos, policijos ir kitų sukarintų ir saugumo tarnybų, nors toks asmuo gali būti ir neišrinktas Seimo nariu. Kitų profesijų asmenims tokie papildomi apribojimai, norint būti įregistruotam kandidatui į Seimo narius, netaikomi.

Nors reikalavimai aktyviajai ir pasyviajai rinkimų teisei skiriasi ir yra pateisinami, tačiau atskirų profesinių grupių išskyrimas ir pasyviosios rinkimų teisės apribojimai šiuo pagrindu galėtų būti diskusijos objektu.

Kitų valstybių konstitucijose taip pat minimos asmens teisių ribojimo sąlygos, pvz.: 1949 m. Vokietijos Konstitucijos 13 str. ne tik reglamentuojama būsto neliečiamybė, bet ir įvardijamos aplinkybės, kada ši teisė gali būti ribojama. Vokietijos Konstitucijoje nustatytos ir kai kurių kitų asmens teisių ribojimo galimybės (18 str.). Šios Konstitucijos 19 str. formuluojami reikalavimai įstatymams, kuriais gali būti ribojamos pagrindinės teisės.

Svarbios yra ir sąlygos, kada gali būti ribojamos asmens teisės, įvardytos Europos žmogaus teisių konvencijoje. Šioje konvencijoje, deklaruojant atskirą teisę, kai kuriais atvejais nurodomos ir sąlygos, kada ši teisė gali būti ribojama. Tai būtinumas demokratinėje visuomenėje valstybės saugumo, visuomenės apsaugos, šalies, ekonominės gerovės interesai, siekis užkirsti kelią viešosios tvarkos pažeidimams ar nusikaltimams, žmonių sveikata ar moralė ar kitų asmenų teisių ir laisvių apsauga ir kt.

Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatos turi būti aiškinamos atsižvelgiant į Europos žmogaus teisių teismo jurisprudenciją. Konstitucinis Teismas 2000 m. gegužės 8 d. nutarime pažymėjo, kad „Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija kaip teisės aiškinimo šaltinis yra aktuali ir Lietuvos teisės aiškinimui ir taikymui“. Tame pačiame nutarime, nagrinėjant Konstitucijos 22 str. 3 d. nuostatas, Konstitucinis Teismas atkreipė dėmesį, kad šios Konstitucijos nuostatos derinasi su Konvencijos 8 str. 2 d. nustatytais standartais, kada gali būti ribojama žmogaus teisė į privatų gyvenimą. Tokie apribojimai gali būti įmanomi: „1) kai tai būtina demokratinėje visuomenėje valstybės saugumo, viešosios tvarkos ar šalies ekonominės gerovės interesams, siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ar nusikaltimams, taip pat gyventojų sveikatai ar dorovei arba kitų žmonių teisėms ir laisvėms apsaugoti; 2) kai teisės į privatų gyvenimą ribojimo atvejai numatomi įstatymuose, o informacija apie privatų asmens gyvenimą gali būti renkama tik motyvuotu teismo sprendimu ir tik pagal įstatymą“.

Konvencijoje taip pat formuluojami ir kai kurie bendri pagrindai, leidžiami teisių ribojimai ir kai kurioms asmenų grupėms, pvz.: užsieniečiams. Pagal Konvencijos 16 str. „Užsieniečių politinės veiklos suvaržymai“ – jokia Konvencijos 10, 11 ir 14 str. nuostata negali būti laikoma kliūtimi Aukštosioms Susitariančiosioms Šalims taikyti užsieniečių politinės veiklos suvaržymus.

Konvencijos 17 str. „Piktnaudžiavimo teisėmis uždraudimas“ teigia, kad jokia šios Konvencijos nuostata negali būti aiškinama kaip suteikianti kuriai nors valstybei, grupei ar asmeniui teisę vykdyti tam tikrą

veiklą ar atlikti tam tikrą veiksmą, kuriais siekiama panaikinti tam tikras šioje Konvencijoje numatytas teises ir laisves ar jas apriboti daugiau nei nustatyta šioje Konvencijoje.

Konvencijos 18 str. formuluojamas bendras teisių ribojimo principas. Pagal šią Konvenciją, joje skelbiamų teisių ir laisvių apribojimai netaikomi jokiais kitais tikslais, išskyrus tuos, kurių siekiant šie apribojimai buvo nustatyti.

Ir kituose tarptautiniuose dokumentuose reglamentuojama galimybė riboti teises. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 29 str. nurodoma, kad kiekvienas žmogus turi pareigas visuomenei, kurioje tik ir gali laisvai ir visiškai vystytis jo asmenybė. „Įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, kiekvienas žmogus negali patirti kitokių apribojimų kaip įstatymo numatyti vien tik tam, kad garantuotų kitų žmonių teisių ir laisvių deramą pripažinimą ir gerbimą siekiant patenkinti teisingus moralės, viešosios tvarkos ir visuotinės gerovės reikalavimus demokratinėje visuomenėje. Šios teisės ir laisvės jokia būdu negali būti įgyvendinamos, jeigu tai prieštarauja Jungtinių Tautų Organizacijos tikslams ir principams”.

3 poskyris

ŽMOGAUS TEISIŲ GARANTIJOS. EUROPOS ŽMOGAUS TEISIŲ KONVENCIJOS REIKŠMĖ

3.1. Žmogaus teisių garantijos

3.2. Europos žmogaus teisių konvencija

3.1. Žmogaus teisių garantijos

Žmogaus teisių ir laisvių garantijos – tai tam tikra teisės normų, principų ir priemonių, kurių pagalba yra užtikrinamos žmogaus teisės ir laisvės.

Žmogaus teisių garantijas galėtume skirti į teises ir neteises. Teisinės – tai teisės normų ir institucijų sistema. Neteisėms bendro pobūdžio garantijoms galėtume priskirti valstybės valdžios įgyvendinimo pagrindus, valstybės formą, jos politinį režimą, valdžių padalijimo principą

ir kt. Prie bendro pobūdžio tokių garantijų galėtume priskirti ir visuomenės kultūros lygį.

Teisines žmogaus teisių garantijas galima skirti į materialines, procesines ir institucines. Materialinėms garantijoms priskirtina Konstitucija, įstatymai ir kiti teisės aktai, kuriuose įtvirtintos žmogaus teisės ir jų apsauga. Procesinėms garantijoms visų pirma reikėtų priskirti Konstitucijoje įtvirtintą asmens, kurio teisės ir laisvės yra pažeidžiamos, teisę kreiptis į teismą. Prie procesinių garantijų priskirtina ir Peticijų įstatyme numatyta teisė kreiptis peticija į tokias valstybės institucijas, kaip Seimas, Vyriausybė, kad būtų sprendžiami svarbūs su žmogaus teisėmis susiję klausimai ir kt. Institucinės garantijos – tai institucijos, kurioms yra priskirta žmogaus teisių gynba. Tarp teisinių institucinių garantijų svarbiausia vieta tenka teismams, ne mažiau svarbios ir įvairios kontrolierių institucijos.

Žmogaus teisių garantijas pagal jų galiojimo pobūdį galima būtų skirti į nacionalines ir tarptautines¹. Iš tarptautinių žmogaus teisių garantijų reikėtų ypač išskirti Europos žmogaus teisių teismą.

Svarbiausia žmogaus teisių materialinė garantija – tai tokių teisių katalogo įtvirtinimas Konstitucijoje ir jų bendrųjų garantijų formulavimas. Kaip jau buvo minėta, Lietuvos Respublikos Konstitucijoje suformuluotas platus žmogaus teisių ir laisvių katalogas, apimantis pilietines ir politines bei socialines, ekonomines ir kultūrines teises. Svarbus yra Konstitucijos 6 str. suformuluotas principas, kad Konstitucija yra vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas; kiekvienas gali savo teises ginti remdamasis Konstitucija.

Prie svarbių konstitucinių principų, turinčių įtaką žmogaus teisių garantijoms, galėtume priskirti ir Konstitucijos 7 str. deklaruojamas nuostatas, kad negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai, ir galioja tik paskelbti įstatymai. Konstitucijos 30 str. formuluojama nuostata, kad asmuo, kurio konstitucinės teisės ar laisvės pažeidžiamos, turi teisę kreiptis į teismą; asmeniui padarytos materialinės ir moralinės žalos atlyginimą nustato įstatymas. Prie svarbių asmens teisių konstitucinių garantijų galėtume priskirti ir Konstitucijos 31 str. 6 d. formuluojamą nuostatą, kad asmeniui, kuris įtariamasis padaręs nusikaltimą, ir kaltinamajam nuo jų sulaikymo arba pirmosios apklausos momento garantuojama teisė į gynybą.

Svarbu ir tai, kad Konstitucijoje nėra normos, suteikiančios galimybes nuolat apriboti konstitucines žmogaus teises, kaip nurodoma Konstitucijos 145 str. Tai gali būti daroma tik laikinai ir įvedus karo ar nepaprast

¹ Plačiau apie tarptautines žmogaus teisių garantijas: *Paksas A.* Tarptautinės ir nacionalinės žmogaus teisių apsaugos priemonės ir institucijos. Vilnius. 2000.

tąją padėtį, ir tik kai kurių teisių atžvilgiu (t.y. teisė į privataus gyvenimo neliečiamybę, teisė į būsto neliečiamybę, saviraiškos laisvė, teisė laisvai kilnotis ir pasirinkti gyvenamąją vietą, teisė laisvai vienytis į bendrijas, politines partijas ir asociacijas ir teisė rinktis į taikius susirinkimus).

Prie konstitucinių žmogaus teisių garantijas formuluojančių principų galėtume priskirti ir Konstitucijos 5 str. nuostatą, kad valdžios įstaigos tarnauja žmonėms.

Institucinėms žmogaus teisių garantijoms yra skirtas Konstitucijos 73 str., kuriame nurodoma, kad piliečių skundus dėl valstybės ir savivaldybių pareigūnų (išskyrus teisėjus) piktnaudžiavimo ar biurokratizmo tiria Seimo kontroleriai; prireikus Seimas gali steigti ir kitas kontrolės institucijas. Konstitucijos 124 str. nurodoma, kad savivaldybių tarybų, jų vykdomųjų organų bei jų pareigūnų aktai ar veiksmai, pažeidžiantys piliečių ir organizacijų teises, gali būti skundžiami teisme.

Taigi Konstitucijoje suformuluotos plačios galimybės žmogaus teisių garantijų sistemai funkcionuoti.

Civiliniame, baudžiamajame, administracinių teisės pažeidimų, civilinio ir baudžiamojo proceso ir kituose kodeksuose, atskiruose įstatymuose taip pat formuluojamos kai kurios svarbios materialinės ir procesinės žmogaus teisių garantijos ir detalizuojami Konstitucijos principai. Iš įstatymų norėtusi išskirti Peticijų įstatymą (1999 m.) ir Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymą (2000 m.). Kalbant apie galimybę asmeniui kreiptis į teismą dėl savo pažeistų teisių svarbu, kad asmuo, kuris neturi pakankamai lėšų, gautų tinkamą teisinę pagalbą civilinėse ir baudžiamosiose bylose.

Iš institucinių garantijų visų pirma norėtusi išskirti teismus. Teismų sistemos organizacija ir veiklos konstituciniai pagrindai aptariami skyriuje „Teisminė valdžia“. Lietuvoje veikia Aukščiausiasis Teismas, Lietuvos apeliacinis teismas, apygardų ir apylinkių teismai, administraciniai teismai. Atskirai reikėtų išskirti Lietuvos Respublikos Konstitucinį Teismą.

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas gali būti traktuojamas ir kaip žmogaus teisių apsaugos institucija, nors skirtingai nuo kai kurių kitose valstybėse galiojančios praktikos, kad piliečiai gali tiesiogiai kreiptis su skundu į konstitucinį teismą, pvz.: Vokietijoje ar Austrijoje, vis dėl to nemažai klausimų Lietuvos Respublikos Konstitucinį Teismą pasiekia asmenims įgyvendinant Konstitucijos 6 str. nuostatas, kad kiekvienas savo teises gali ginti remdamasis Konstitucija. Teismas, vadovaudamasis Konstitucijos 110 str. nuostata, jog teisėjas negali taikyti įstatymo, kuris prieštarauja Konstitucijai, ir matydamas, kad įstatymas ar kitas teisės aktas, taikytinas konkrečioje byloje, prieštarauja Konstitucijai, sustabdo bylos nagrinėjimą ir kreipiasi į Konstitucinį Teismą su prašymu, spręsti,

ar įstatymas ar kitas teisės aktas atitinka Konstituciją. Ir nors asmuo neturi teisės tiesiogiai reikalauti, kad teismas tam tikru klausimu kreiptųsi į Konstitucinį Teismą, vis dėlto neretai advokatai, gindami asmens interesus, sugeba pagrįsti tokio žingsnio reikalingumą, ir problemą sprendžia Konstitucinis Teismas. Vargu, ar toks sudėtingas kelias yra pakankamai efektyvus; ateityje reikėtų tikėtis, kad Konstitucijos ir įstatymų nuostatos bus papildytos, ir asmuo galės kreiptis į Konstitucinį Teismą tiesiogiai.

Konstitucinio Teismo nutarimuose atskleidžiami Konstitucijoje įtvirtintų pagrindinių teisių įvairūs aspektai. Ypač dažnai Konstitucinis Teismas interpretuoja Konstitucijos nuostatas, kuriose įtvirtinta nuosavybės teisė; daug dėmesio skirta asmens lygiateisiškumo principui; įvairūs saviraiškos teisės aspektai taip pat dažnai nagrinėjami, daug diskusijų sukėlė ir teisės į gyvybę (mirties bausmės problemos) teisės į privataus gyvenimo neliečiamumą interpretavimas. Neabejotina, kad Konstitucinis Teismas yra svarbus konstitucinių žmogaus teisių garantas, nes jo kompetencijai priskirta viena svarbiausių – teisės aktų atitikties Konstitucijai funkcijų.

Prie teisinių institucijų garantijų galima priskirti ir Vyriausiosios administracinių ginčų komisijos veiklą. Vyriausioji administracinių ginčų komisija buvo įsteigta vykdant Lietuvos Respublikos administracinių bylų teisenos ir Administracinių ginčų komisijos įstatymus, kurie įsigaliojo 1999 m. Taigi Lietuvoje buvo pirmą kartą įteisintas ikiteisminis administracinių ginčų nagrinėjimas. Pagal Lietuvos Respublikos administracinių bylų teisenos, Administracinių ginčų komisijų, Viešojo administravimo ir kitus teisės aktus Vyriausiosios administracinės komisijos kompetencijai yra priskirta nagrinėti fizinių asmenų (ir juridinių asmenų) skundus dėl centrinių valstybinio administravimo subjektų priimtų individualių administracinių aktų ir veiksmų teisėtumo, taip pat dėl vilkinimo atlikti jų kompetencijai priskirtus veiksmus.

Svarbų vaidmenį, garantuojant žmogaus teises, vaidina ir Seimo kontrolierių bei kitos kontrolierių institucijos. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 73 str. numatyta, kad piliečių skundus dėl valstybės ir savivaldybių pareigūnų (išskyrus teisėjus) piktnaudžiavimo ar biurokratizmo tiria Seimo kontrolieriai; jie turi teisę siūlyti teismui kaltus pareigūnus atleisti iš užimamų pareigų; Seimo kontrolierių įgaliojimus nustato įstatymas. Šio Konstitucijos straipsnio 3 d. nurodoma, kad prireikus Seimas steigia ir kitas kontrolės institucijas, kurių sistemą ir įgaliojimus nustato įstatymas.

Toks konstitucinis reguliavimas lėmė, kad turime ne vieną, bet kelis Seimo kontrolierius, kad, be Seimo kontrolierių, turime ir kitas kontrolierių institucijas. Konstitucijos 73 str. Seimo kontrolierių kompetencija įvardyta konkrečiai – valstybės ir savivaldybių pareigūnų piktnaudžiavimo ar biurokratizmo tyrimas, ir nėra pakankamai plati, neapima kitų

žmogaus teisių pažeidimų kitose srityse. Dėl šios priežasties buvo įsteigtos dar dvi kontrolės institucijos – moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolieriaus ir vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus institucijos. Jų kompetencija šiose konkrečiose srityse yra daug platesnė ir apima ne tik santykius, kylančius dėl netinkamo viešojo administravimo funkcijų vykdymo.

Seimo kontrolierių ir kitos žmogaus teisių kontrolierių institucijos – tai kitų valstybių patirties panaudojimas kuriant Lietuvoje veiksmingą žmogaus teisių apsaugos sistemą. Šios institucijos yra kildinamos iš ombudsmeno institucijos, kuri susiformavo dar XVII a. Švedijoje. Šiuo metu ombudsmeno institucija yra paplitusi Europos valstybėse, jų vaidmuo ypač stiprus Skandinavijos valstybėse. Paprastai įkuriama vieno ombudsmeno institucija (pvz.: Danijoje, Lenkijoje ir kt.), tačiau kai kuriose valstybėse, pvz.: Švedijoje, jų yra keletas, atsakingų už skirtingas sritis. Kai kuriose valstybėse yra steigiamas žmogaus teisių komisaro (įgaliotinio) institucija, kuri yra analogiška ombudsmeno institucijai. Ombudsmeno įgaliojimai – teikti rekomendacijas ir tokiu būdu įtakoti žmogaus teisių padėtį šalyje. Paprastai ombudsmenu skiriamas asmuo, žinomas visuomenėje, galintis įtakoti situaciją pareikšdamas savo nuomonę, į kurią paprastai yra atsižvelgiama.

Ombudsmeno institucija yra steigiamas ne tik atskirose valstybėse, bet ir Europos Sąjungoje, o tokioje tarptautinėje organizacijoje, kaip Europos Taryba, yra įsteigta Žmogaus teisių komisaro pareigybė, kuri pradėjo funkcionuoti nuo 1999 m.

Ombudsmeno institucija, įsteigta Europos Sąjungoje, pradėjo veikti 1995 m.; ji yra skirta skundams dėl jos institucijų pareigūnų veiksmų tirti. Europos bendrijos steigimo sutarties 195 str. nurodoma, kad Europos Parlamentas skiria ombudsmeną, kuris yra įgaliotas priimti Europos Sąjungos piliečių arba kiekvieno fizinio ar juridinio asmens, reziduojančio valstybėje narėje arba turinčio joje savo buveinę, skundus dėl Bendrijos institucijose arba įstaigose pasitaikančių netinkamo administravimo atvejų. Ombudsmenas yra skiriamas Europos Parlamento kadencijai. Ombudsmeno įgaliojimai yra daugiau rekomendacinio pobūdžio. Jeigu jis nustato netinkamo administravimo atvejį, kreipiasi į atitinkamą instituciją, kuri per tris mėnesius turi informuoti ombudsmeną apie savo požiūrį. Tada ombudsmenas siunčia pranešimą Europos Parlamentui ir atitinkamai institucijai, asmuo pateikęs skundą, taip pat informuojamas.

Teisė kreiptis į Europos Sąjungos ombudsmeną įtvirtinta ir Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos 43 str. „Ombudsmenas“, kuriame numatyta, kad Sąjungos piliečiai ir bet kuris fizinis ar juridinis asmuo, gyvenantis ar turintis savo registruotą būstinę kurioje nors valstybėje narėje, turi teisę Sąjungos ombudsmenui nurodyti netinkamo Bendrijos institucijų ar organų administracinio darbo atvejus.

Žmogaus teisių komisaro Europos Taryboje institucija yra nepriklausoma ir nešališka, jos paskirtis – rūpintis žmogaus teisių padėtimi valstybėse Europos Tarybos narėse, skatinti žmogaus teisių švietimą, padėti valstybių ombudsmeno institucijoms funkcionuoti, identifikuoti atvejus, kai valstybių teisė neatitinka žmogaus teisių standartų ir skatinti žmogaus teisių normų, nustatytų įvairiuose Europos Tarybos dokumentuose, įgyvendinimą valstybių teisėje. Žmogaus teisių komisaras netiria individualių skundų. Į šias pareigas asmuo skiriamas šešeriems metams ir negali būti perrenkamas.

Įvairiose Tarptautinėse organizacijose, pvz.: Jungtinėse Tautose, yra taip pat steigiamos įvairios žmogaus teisių struktūros ir pareigybės, pvz.: JTO Žmogaus teisių komisaro. Tarptautinės organizacijos vykdo ir monitoringą žmogaus teisių padėčiai įvairiose valstybėse nustatyti.

Seimo kontrolierių institucija Lietuvoje buvo įkurta 1994 m. realizuojant Konstitucijos 73 str. nuostatas. Buvo įsteigtos 5 Seimo kontrolierių pareigybės. 1994 m. sausio 11 d. buvo priimtas Seimo kontrolierių įstatymas, kuris 1998 m. buvo pakeistas priimant naują įstatymą ir jame šiek tiek praplečiant Seimo kontrolierių įgaliojimus, pakoreguojant terminus, pakeičiant kai kurias socialines garantijas (nustatyti kitokie atlyginimai už Seimo kontrolierių darbą) ir kt.

1998 m. Seimo kontrolierių įstatymas nustato Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių veiklos teisinius pagrindus, taip pat Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstaigos organizacinę struktūrą ir įgaliojimus. Kiekvienas pilietis turi teisę pateikti Seimo kontrolieriui skundą dėl valstybės ar savivaldybės institucijos, priskirtos kontrolieriaus kompetencijai, pareigūno piktnaudžiavimo ar biurokratizmo.

Seimo kontrolieriai tiria piliečių skundus dėl valdžios, valdymo, savivaldos, karinių bei joms prilygintų institucijų pareigūnų piktnaudžiavimo ir biurokratizmo. Karinėms institucijoms prilyginamos Krašto apsaugos ministerija, Vidaus reikalų ministerija, Valstybės saugumo departamentas ir jiems pavaldžios institucijos.

Seimo kontrolieriai netiria Respublikos Prezidento, Seimo narių, Ministro Pirmininko, Vyriausybės (kaip kolegialios institucijos), valstybės kontrolieriaus ir Konstitucinio Teismo ir kitų teismų teisėjų veiklos, vietos savivaldybių tarybų (kaip kolegialių institucijų) veiklos, taip pat prokurorų, tardytojų ir kvotėjų procesinių sprendimų teisėtumo ir pagrįstumo. Seimo kontrolieriai netiria skundų, kylančių iš darbo teisinių santykių, skundų, kuriuos turi nagrinėti teismas, taip pat netikrina teismų priimtų sprendimų, nuosprendžių ir nutarčių pagrįstumo ir teisėtumo.

Seimo kontrolieriumi gali būti skiriamas nepriekaištingos reputacijos Lietuvos Respublikos pilietis, turintis aukštąjį teisinį išsimokslinimą ir ne mažesnę kaip 5 metų teisinio darbo arba darbo valstybės valdžios bei val-

dymo institucijose stažą. Seimas skiria penkis Seimo kontrolierius 4 m. laikotarpiui nurodydamas kiekvieno kontrolieriaus veiklos sritį: 2 valstybės įstaigų pareigūnų, 1 karinių ir joms prilygintų institucijų pareigūnų ir 2 savivaldybių įstaigų pareigūnų veiklai tirti. Seimo kontrolieriai, vykdydami savo pareigas, yra nepriklausomi.

Skundams paduoti nustatomas vienerių metų nuo skundžiamų veiksmų padarymo terminas. Skundai, paduoti praėjus šiam terminui, nenagrinėjami, jeigu Seimo kontrolierius nenusprendžia kitaip. Skundas turi būti ištirtas ir pareiškėjui atsakyta per 3 mėnesius nuo skundo gavimo dienos. Prireikus Seimo kontrolierius tyrimo terminą gali pratęsti iki 6 mėnesių.

Baigus nagrinėti skundą, surašoma pažyma, kurioje nurodoma tyrimo metu išaiškintos aplinkybės, surinkti įrodymai bei pareigūno veikos juridinis įvertinimas. Su tyrimo rezultatais supažindinamas skundo autorius, įstaigos, kurioje buvo atliekamas tyrimas, vadovas bei pareigūnas, kurio veiksmai buvo tiriami, o prireikus – ir aukštesnės pagal pavaldumą institucijos vadovas, kitos institucijos ar asmenys.

Seimo kontrolierius, atlikęs tyrimą, gali priimti tokį sprendimą: perduoti medžiagą tardymo organams, kai aptinkama nusikaltimo požymių; pareikšti ieškinį teisme dėl kaltų piktnaudžiavimu ar biurokratizmu pareigūnų atleidimo iš užimamų pareigų; siūlyti kolegialiai institucijai ar pareigūnui įstatymų nustatyta tvarka panaikinti, sustabdyti ar pakeisti įstatymams bei kitiems teisės aktams prieštaraujančius sprendimus ar siūlyti priimti sprendimus, kurie nepriimti dėl piktnaudžiavimo ar biurokratizmo; atkreipti pareigūnų dėmesį į aplaidumą darbe, įstatymų nesilaikymą, tarnybinės etikos pažeidimą ar biurokratizmą ir siūlyti imtis priemonių, kad būtų pašalinti įstatymo pažeidimai, jų priežastys ir sąlygos; siūlyti, kad įstatymų nustatyta tvarka būtų kompensuojami moraliniai ar materialiniai nuostoliai, kuriuos patyrė asmuo dėl pareigūnų padarytų pažeidimų ir kt.

Moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas buvo priimtas 1998 m. gruodžio 1 d. Nors jį rengiant kilo daug diskusijų, tačiau šios institucijos veikla liudija, kad ir šioje srityje yra nemažai žmogaus teisių pažeidimų. Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstatymas priimtas 2000 m. gegužės 25 d., ir tik 2000 m. lapkričio mėn. pradėjo funkcionuoti ši kontrolieriaus institucija.

Lygindami Seimo kontrolierių, Moterų ir vyrų lygių galimybių ir Vaiko teisių apsaugos įstatymus ir kontrolierių įgaliojimus, galime rasti nemažą panašumų, tačiau yra ir skirtumų. Juos visus vienija pagrindinis tikslas – žmogaus teisių apsauga.

Moterų ir vyrų lygių galimybių ir vaiko teisių apsaugos kontrolierių kompetencija ir įgaliojimai platesni; jie nėra varžomi Konstitucijos 73 str.

1 dalies normos, kaip Seimo kontrolieriai, ir gali tirti įstatymų pažeidimus ne tik valstybės valdymo ir savivaldos srityse. Gali kilti klausimas dėl jų kompetencijos atribojimo, kadangi ir moterų ir vyrų lygių galimybių pažeidimai, ir vaiko teisių pažeidimai gali būti padaryti ir pareigūnų, piktnaudžiaujančių savo įgaliojimais. Šiuo metu dominuoja požiūris, kad tokius pažeidimus turėtų tirti specializuoti kontrolieriai, nors niekas nedraudžia tokiomis atvejais kreiptis ir į Seimo kontrolierius.

Moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymo tikslas yra platesnis, kaip nurodyta įstatymo 1 str., – tai ne tik tokio kontrolieriaus institucijos įsteigimas, bet ir siekis, kad būtų įgyvendintos Konstitucijoje įtvirtintos moterų ir vyrų lygios teisės. Taigi jis yra skirtas bet kokiai diskriminacijai šioje srityje panaikinti. Įstatyme nemaža naujų materialinės teisės normų, skirtų žmogaus teisių apsaugai. Šiuo požiūriu jis skiriasi nuo Seimo kontrolierių ir Vaiko teisių apsaugos kontrolierių įstatymų.

Lyginant Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolieriaus įgaliojimus, jie yra gretintini su Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus ir yra platesni nei Seimo kontrolierių. Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolieriaus institucija gali nagrinėti administracinių teisės pažeidimų bylas ir skirti administracines nuobaudas; tokių teisių kiti kontrolieriai neturi. Jeigu į Seimo kontrolierius gali kreiptis tik fiziniai asmenys, tai į Moterų ir vyrų lygių galimybių ir Vaiko teisių apsaugos kontrolierius – kiekvienas fizinis ar juridinis asmuo, o į vaiko teisių apsaugos kontrolierių gali kreiptis ir įmonė, neturinti juridinio asmens teisių.

Nors asmenims, norintiems užimti Seimo kontrolierių ar Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolierių pareigas reikalavimai tapatūs, – nepriekaištinga reputacija, aukštasis teisinis išsilavinimas ir ne mažesnis kaip 5 metų teisinio darbo stažas valstybės valdžios bei valdymo institucijose, Vaiko teisių apsaugos kontrolieriui formuluojami kiek kitokie reikalavimai. Juo gali būti asmuo nepriekaištingos reputacijos, turintis aukštąjį teisinį išsilavinimą, tačiau nereikalaujama specialaus stažo. Vaiko teisių apsaugos kontrolierius turi ir pavaduotoją. Kitiems kontrolieriams pavaduotojų pareigos nėra nustatytos.

Vienoda yra visų kontrolierių skyrimo tvarka. Juos skiria Seimas Seimo Pirmininko teikimu, vienodai 4 metų pradinei kadencijai, tačiau skirtingai reglamentuojamos šių kontrolierių pakartotino skyrimo galimybės. Jeigu Seimo kontrolierių ir Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolieriaus kadencijų skaičius neribojamas, Vaiko teisių apsaugos kontrolieriumi asmuo gali būti skiriamas ne daugiau kaip dvi kadencijas iš eilės.

Skundų padavimo terminai skiriasi. Į Seimo kontrolierių galima kreiptis per vienerių metų terminą nuo skundžiamų veiksmų. Į Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolierių – per 3 mėnesių terminą nuo skun-

džiamų veiksmų, o į Vaiko teisių apsaugos kontrolierių – per 3 metų terminą nuo skundžiamų veiksmų. Skundai, praėjus šiems terminams, gali būti nagrinėjami, jeigu taip nusprendžia kontrolieriai. Skiriasi ir skundų tyrimo terminai.

Moterų ir vyrų lygių galimybių įstatyme pirmą kartą Lietuvos įstatymuose formuluojama moterų ir vyrų lygių teisių (diskriminacijos) ir seksualinio priekabiavimo sąvokos. Moterų ir vyrų lygių teisių pažeidimu (diskriminacija) suprantamas pasyvus ar aktyvus elgesys, kuriuo išreikšiamas pažeminimas, paniekinimas, taip pat teisių apribojimas ar privilegijų teikimas dėl asmens lyties, išskyrus: specialią moterų apsaugą nėštumo bei gimdymo ir vaiko žindymo metu; tik vyrams taikoma karinė prievolė; skirtingą moterų ir vyrų pensinį amžių; moterims taikomus žmonių saugos darbe reikalavimus, kuriais, atsižvelgiant į moterų fiziologines savybes, siekiama išsaugoti jų sveikatą; tam tikrą darbą, kurį atlikti gali tik konkrečios lyties asmuo.

Pagal minėtą įstatymą seksualinis priekabiavimas – tai užgaulus, žodžiu ar fiziniu veiksnu išreikštas, seksualinio pobūdžio elgesys su asmeniu, su kuriuo sieja darbo, tarnybiniai ar kitokio priklausomumo santykiai.

Įstatyme formuluojama ir diskriminuojančio skelbimo sąvoka, kuri suprantama kaip skelbimas priimti į darbą arba mokytis, kuriame nurodomi reikalavimai, suteikiantys pirmenybę vienai iš lyčių, ar reikalaujama iš darbo ieškančių asmenų informacijos apie jų civilinę padėtį, privatų gyvenimą ar šeimos planus.

Įstatyme yra formuluojamos pareigos įgyvendinti lygias moterų ir vyrų teises valdžios ir valdymo, švietimo įstaigų, mokslo ir studijų institucijoms. Ypač aktualu yra moterų ir vyrų lygybė darbo santykiuose. Įstatymo 5 str. numatoma, kad įgyvendindamas lygias moterų ir vyrų teises, darbdavys privalo: priimdamas į darbą, taikyti vienodus atrankos kriterijus; sudaryti vienodas darbo sąlygas, galimybes kelti kvalifikaciją, taip pat teikti vienodus lengvatas; naudoti vienodus darbo kokybės vertinimo kriterijus; už tokį pat darbą mokėti vienodą užmokestį; imtis priemonių, kad darbuotojas nepatirtų seksualinio priekabiavimo; imtis priemonių, kad nebūtų persekiojamas darbuotojas, pateikęs skundą dėl diskriminacijos.

Darbdavio veiksmai yra pripažįstami pažeidžiančiais moterų ir vyrų lygias teises, jeigu jis dėl asmens lyties: už tokį pat darbą taiko asmeniui mažiau (daugiau) palankias įdarbinimo arba darbo apmokėjimo sąlygas; organizuodamas darbą, sukuria darbuotojui blogesnes (geresnes) darbo sąlygas; skiria darbuotojui drausminę nuobaudą, keičia darbo sąlygas, perkelia į kitą darbą arba nutraukia darbo sutartį; persekioja darbuotoją, pateikusį skundą dėl diskriminacijos.

Švietimo įstaigų, mokslo ir studijų institucijų veiksmai pripažįstami pažeidžiančiais moterų ir vyrų lygias teises, jeigu dėl asmens lyties: taikomi skirtingi reikalavimai ir sąlygos priimant mokytis ar studijuoti, rengiant mokymo programas, vertinant žinias; nustatomos skirtingos dėstomų dalykų pasirinkimo galimybės.

Asmuo, manantis, kad jam buvo taikomi įstatyme įvardyti diskriminuojantys veiksmai, arba tapęs seksualinio priekabiavimo objektu, turi teisę kreiptis į Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolierių, kuriam yra pavesta šio įstatymo priežiūra.

Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolierius, ištyręs skundą, gali priimti tokius sprendimus: perduoti tyrimo medžiagą tardymo organams, jeigu nustatomi nusikaltimo požymiai; kreiptis į atitinkamą asmenį ar instituciją ir siūlyti nutraukti lygias teises pažeidžiančius veiksmus ar panaikinti su tuo susijusį aktą; nagrinėti administracinių teisės pažeidimų bylas ir skirti administracines nuobaudas; atmesti skundą, jeigu nepasitvirtino jame nurodyti pažeidimai; nutraukti tyrimą, jeigu pareiškėjas skundą atsiima.

Įstatyme turėjo būti formuluojami kontrolieriaus veiklos principai, tačiau jie kažkodėl yra priskirti pačiai tarnybai, o ne Moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolieriui. Įstatymo 11 str. 2 d. formuluojami tokie principai, kaip teisėtumo, nešališkumo ir teisingumo. Šiai tarnybai vadovauja kontrolierius. Įstatymo 13 ir 14 str. reglamentuojami šiam kontrolieriui keliami reikalavimai.

Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstatymo (panašiai kaip ir Seimo kontrolierių įstatymo) pagrindinis tikslas yra skirtas vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus institucijai. Įstatymo 2 str. formuluojami Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus veiklos principai – teisėtumo, nešališkumo, viešumo, vaiko teisių ir jo teisėtų interesų prioritetiškumo bei nepriklausomumo priimant sprendimus.

Vaiko teisių apsaugos kontrolierius, eidamas tarnybines pareigas, yra nepriklausomas nuo valstybės ir savivaldybių institucijų ar įstaigų ir jų pareigūnų, nevalstybinių institucijų ar piliečių ir vadovaujasi tik įstatymais. Vaiko teisių apsaugos kontrolierius: tiria fizinių ir juridinių asmenų skundus dėl valstybės ir savivaldybių institucijų ar įstaigų ir jų pareigūnų, nevalstybinių institucijų bei kitų fizinių ir juridinių asmenų, įmonių, neturinčių juridinio asmens teisių, veiksmų ar neveikimo, dėl kurių pažeidžiamos ar gali būti pažeistos vaiko teisės ar jo teisėti interesai, kontroliuoja, kaip yra įgyvendinamos Lietuvos Respublikos Konstitucijos, Seimo ratifikuotų konvencijų, Lietuvos Respublikos įstatymų ir kitų teisės aktų, reglamentuojančių vaiko teisių ir jo teisėtų interesų apsauga, nuostatos Lietuvoje; prižiūri ir kontroliuoja institucijų, susijusių su vaiko teisių ir jo teisėtų interesų apsauga, veikla, dėl kurios pažeidžiamos ar

gali būti pažeistos vaiko teisės ar jo teisėti interesai; siūlo Seimui ir Vyriausybei priemonės, kaip pagerinti Lietuvos Respublikoje įstatymų ir kitų teisės aktų nustatytų vaiko teisių ir jo teisėtų interesų apsaugą; vadovauja Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaigai; per visuomenės informavimo priemones teikia informaciją visuomenei apie vaiko teisių ir jo teisėtų interesų apsaugą Lietuvos Respublikoje.

Vaiko teisių apsaugos kontrolierius, atlikdamas savo pareigas, turi teisę: turėdamas informaciją apie pažeidimus, nenurodytus skunduose, savo iniciatyva pradėti jų tyrimą arba perduoti juos ištirti kitoms kompetentingoms valstybės institucijoms; susipažinti su išnagrinėtomis teisme bylomis, kurios yra susijusios su vaiko teisių ar jo teisėtų interesų pažeidimu; nekliudomas įeiti į valstybės ir savivaldybių institucijas ar įstaigas, nevalstybines vaikų įstaigas ir susipažinti su jų veikla; reikalauti ir gauti iš valstybės ir savivaldybių institucijų ar įstaigų, nevalstybinių institucijų bei kitų fizinių ir juridinių asmenų, įmonių, neturinčių juridinio asmens teisių, susijusių su vaiko teisių ir jo teisėtų interesų apsauga, informaciją, paaiškinimus, protokolus bei kitus dokumentus, kurie jam reikalingi vykdant šio įstatymo nustatytas pareigas; surašyti administracinio teisės pažeidimo protokolą dėl vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus reikalavimų nevykdymo; teikti pasiūlymus Respublikos Prezidentui, Seimui, Vyriausybei dėl galiojančių teisės aktų pakeitimų ir naujų teisės aktų priėmimo bei politikos, susijusios su vaiko teisių ir jo teisėtų interesų apsauga, formavimo bei įgyvendinimo ir kt.

Vaiko teisių apsaugos kontrolierius, išnagrinėjęs skundą, priima vieną iš šių sprendimų: perduoti skundą kitai institucijai; pareikšti ieškinį teisme; aptikus nusikaltimo požymių, perduoti medžiagą atitinkamoms institucijoms; įspėti asmenis, pažeidusius vaiko teises ar jo teisėtus interesus; įstaigai, įregistravusiai instituciją, susijusią su vaiko teisių apsauga, kuri savo veikla pažeidė vaiko teises ar jo teisėtus interesus, arba institucijos steigėjui teikti siūlymą svarstyti klausimą dėl institucijos tolesnės veiklos tikslingumo; siūlyti tikrinamų institucijų ar jų aukštesniųjų institucijų vadovams, kad jie skirtų drausmines nuobaudas asmenims, kaltiems dėl vaiko teisės ar jo teisėtus interesus ginančių įstatymų ar kitų teisės aktų pažeidimų; ir kt.

Kaip viena svarbiausių tarptautinių žmogaus teises garantuojančių institucijų reikėtų išskirti Europos žmogaus teisių teismą. Šis teismas veikia pagal Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatas, Lietuva ratifikavo konvenciją 1995 m. balandžio 27 d. (ji įsigaliojo 1995 m. birželio 20 d.). Norint kreiptis su peticija į Europos žmogaus teisių teismą svarbu, kad peticija atitiktų Konvencijoje formuluojamus reikalavimus: priimamos kiekvieno fizinio asmens, nevalstybinės organizacijos ar grupės asmenų peticijos, jeigu jose nurodoma, kad yra pažeistos Konvencijoje

įtvirtintos teisės; nagrinėjami bus tik tie skundai, kuriuose yra skundžiama Konvenciją pasirašiusi ir ratifikavusi valstybė, ir tik dėl tų faktų, kurie vyko po Konvencijos ratifikavimo; nagrinėjami tik skundai dėl teisių ir laisvių, kurias garantuoja Konvencija ir jos protokolai; peticija bus priimta tik tada, jei buvo panaudotos visos valstybės vidaus teisinės gynybos priemonės ir tik per šešis mėnesius nuo tos dienos, kai buvo priimtas galutinis valstybės institucijos (dažniausiai teismo) sprendimas, t.y. išnaudotos visos galimybės skusti šį sprendimą valstybės institucijose¹.

Šiuo metu Europos žmogaus teisių teismas jau nagrinėjo keletą bylų prieš Lietuvą. 1997 m. pirmoji priimtina peticija iš Lietuvos buvo pripažinta peticija Juozas Jėčius prieš Lietuvą. Daugiausia asmenys pagrįstai skundžiasi dėl Konvencijos 5 ir 6 str. nuostatų pažeidimo (nepagrįsto laisvės suvaržymo ir teisės į teisingą teismą pažeidimo).

3.2. Europos žmogaus teisių konvencija

Europos Tarybos priimta 1950 m. Europos žmogaus teisių konvencija² ir įsigaliojusi 1953 m., šiuo metu galioja iš dalies pakeista protokolu Nr. 11 ir yra svarbus žmogaus teises reglamentuojantis dokumentas savo efektyviu apsaugos mechanizmu išsiskiriantis iš kitų tokio pobūdžio tarptautinių dokumentų. Konvenciją Lietuva ratifikavo 1995 m. balandžio 27 d., ji įsigaliojo tų pačių metų birželio 20 d.

Šiuo metu Konvenciją papildė 12 protokolų, iš kurių dvyliktasis dar nėra įsigaliojęs. Jis yra skirtas diskriminacijos uždraudimui, jo pasirašymo procedūra prasidėjo 2000 m. lapkričio 4 d. Lietuva, kaip ir daugelis kitų Europos Tarybos narių, šį protokolą pasirašė, jo įsigaliojimo ir ratifikacijos procesas vyks ateityje.

Europos žmogaus teisių konvencijos jurisprudenciją sudaro ne tik konkrečios teisės normos, įrašytos į Konvencijos ir jos protokolų straipsnius, bet ir Europos Žmogaus teisių teismo sprendimuose suformuluoti precedentai (teismo praktika).

Konvencija, kaip jau esame minėję, yra svarbus Lietuvos konstitucinės teisės šaltinis ne tik kaip viena iš ratifikuotų tarptautinių sutarčių, pagal Konstitucijos 138 str. nuostatas tapusi Lietuvos Respublikos teisinės sistemos dalimi, bet ir dėl jos išskirtinio turinio – suformuluoto žmogaus teisių katalogo ir efektyvaus jų įgyvendinimo mechanizmo. Asmuo,

¹ Plačiau apie Europos žmogaus teisių teismą ir galimybę kreiptis į jį: *Kūris P.* Europos žmogaus teisių teismas. Lietuvos narystė Europos Taryboje. Vilnius, 1999. P. 77–83; *Bielūnas E.* Bylos prieš Lietuvą Strasbūro institucijose // Lietuvos narystė Europos Taryboje. Vilnius, 1999. P. 101–113 ir kt.

² Jos oficialus pavadinimas – Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija.

kuris mano, kad jo teisės, numatytos Konvencijoje yra pažeistos ir išnaudojęs visas teisinės gynybos priemones savo valstybėje, gali kreiptis į Europos Žmogaus teisių teisimą, kad būtų apgintos jo teisės.

Labai svarbi yra Konvencijos vieta konstitucinės teisės šaltinių vietoje, jos santykis su Lietuvos Respublikos Konstitucija. Ratifikuotų tarptautinių sutarčių problema buvo analizuojama nagrinėjant tarptautinių sutarčių vietą konstitucinės teisės šaltinių sistemoje, tačiau žmogaus teisių institutas šiuo metu vaidina išskirtinį vaidmenį jo santykio su tarptautinėmis sutartimis, nustatančiomis žmogaus teisių standartus aspektu, todėl norėtųsi dar kartą grįžti prie šio klausimo.

Teisės doktrinoje ypač daug ginčų dėl Europos žmogaus teisių konvencijos santykio su kitais konstitucinės teisės šaltiniais. Kai kurie autoriai neabejoja tarptautinės teisės prioritetu vidaus teisės atžvilgiu žmogaus teisių srityje¹. Austrijoje Europos žmogaus teisių konvencijai suteiktas konstitucinio įstatymo statusas. Tokiose valstybėse, kaip Nyderlandai, Prancūzija, Ispanija ir kt., ji savo teisine galia yra viršesnė už paprastus įstatymus, o Vokietijoje ir kai kuriose kitose valstybėse jai suteikiama įstatymo galia². Nežiūrint Konvencijos vaidmens valstybių teisės šaltinių sistemoje įvairovės, ji neabejotinai visur vaidina svarbų vaidmenį, įtakodama visų valstybių, ratifikavusių šią konvenciją, konstitucinius žmogaus teisių institutus.

Konstitucinis Teismas ne kartą pažymėjo, kad Europos žmogaus teisių Konvencija yra svarbi Lietuvos teisės sudedamoji dalis (2000 m. gegužės 8 d. nutarime ir kt.). Konstitucinis Teismas tame pačiame nutarime pažymėjo, kad „Europos Žmogaus teisių teismo jurisprudencija kaip teisės aiškinimo šaltinis yra aktuali ir Lietuvos teisės aiškinimui, ir taikymui“ (manytume, kad Europos žmogaus teisių teismo sprendimuose formuluojami precedentai negali būti atsieti nuo Konvencijos turinio ir kartu su ja yra vertintini kaip konstitucinės teisės šaltinis). Konstitucinis Teismas nagrinėdamas, ar tam tikra Lietuvos Respublikos įstatymų nuostata atitinka Konstituciją, nagrinėja Konvencijos tekstą, taip pat nagrinėja ir Europos žmogaus teisių teismo jurisprudenciją.

Svarbus yra Europos žmogaus teisių konvencijos ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos santykis. Konstitucijos ir Europos žmogaus teisių konvencijos tekstų lyginamoji analizė leidžia daryti išvadą apie šių aktų turinio artumą. Europos žmogaus teisių konvencijos įtaka Konstitucijai akivaizdi; kai kurie Konstitucijos straipsniai ypač artimi (Konstitucijos 21

¹ Problemy obščej teorii prava i gosudarstva. Pod. red. V. S. Nersesianca. Moskva, 1999. S. 222.

² Plačiau apie Europos žmogaus teisių konvencijos santykį su valstybių vidaus teise: *Jocienė D.* Europos žmogaus teisių konvencijos taikymas užsienio valstybių ir Lietuvos Respublikos teisėje. Vilnius, 2000.

str. 3 d. ir Konvencijos 3 str. formuluotės, draudžiančios žmogų kankinti ir žiauriai su juo elgtis; panašios ir Konstitucijos straipsniuose formuluojamos nuostatos, leidžiančios riboti laisvę, reikšti įsitikinimus, gauti ir skleisti informaciją, minties, tikėjimo ir sąžinės laisvę su Konvencijoje formuluojamomis aplinkybėmis ir kt.), panašus ir pats pilietinių ir politinių teisių katalogas, deklaruojamas Konstitucijoje.

Konstitucinis Teismas 1995 m. sausio 24 d. išvadoje „Dėl Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 4, 5, 9, 14 str. ir jos ketvirtojo protokolo 2 str. atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“ išdėstė Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir konvencijos santykį, pabrėždamas Konvencijos kaip ypatingo tarptautinio teisės šaltinio svarbą, Konstitucija įtvirtina žmogaus teisių garantijas šalies, o Konvencija – tarptautiniu lygiu. Konstitucinis Teismas pabrėžė, kad „Konvencijos nuostatos, apibrėžiančios žmogaus teises ir laisves, gali būti taikomos kartu su Konstitucijos nuostatomis, jeigu jos pastarosioms neprieštarauja“.

Europos žmogaus teisių konvencija – svarbus Lietuvos konstitucinės teisės šaltinis, vaidinantis išskirtinį vaidmenį Lietuvos konstitucinėje justicijoje. Šia tema plačiai diskutuoja konstitucinės teisės specialistai. Galima būtų pritarti kai kurioms jų išvadoms, kad: Konstitucinis Teismas yra pripažinęs konvenciją reikšmingu konstitucinės teisės šaltiniu, padedančiu spręsti sudėtingas teisės aktų konstitucingumo aiškinimo problemas; Konstitucijos ir Konvencijos sąveika suvokiama kaip procesas, verčiantis Konstitucinį Teismą besikeičiančiame tikrovės kontekste ieškoti naujų argumentų norint pagrįsti konkrečius sprendimus, kuriais laiduojama Konstitucijoje įtvirtintų bendražmogiškųjų vertybių apsauga¹.

Konvencijoje numatytos tokios žmogaus teisės, kaip teisė į gyvybę (2 str.); kankinimų, nežmoniško ar orumą žeminančio elgesio ir baudimo draudimas (3 str.); vergijos ir priverčiamojo darbo draudimas (4 str.); teisė į laisvę ir saugumą (5 str.); teisė į teisingą bylos nagrinėjimą (6 str.); draudimas asmenį nuteisti ir bausti už veiksmus ar neveikimą, kurie jų įvykdymo metu nebuvo laikomi nusikaltimais (7 str.); teisė į privataus ir šeimos gyvenimo gerbimą (8 str.); minties, sąžinės ir religijos laisvė (9 str.); saviraiškos laisvė (10 str.); susirinkimų ir asociacijų laisvė (10 str.); teisė tuoktis ir kurti šeimą (12 str.).

Konvencijos 13 str. formuluojama teisė į veiksmingą teisinės gynybos priemonę; 14 str. skirtas asmens diskriminacijos uždraudimui; 15 str. reglamentuojama galimybė valstybėms riboti kai kurias asmens teises ir laisves karo ar nepaprastosios padėties atveju; 16 str. formuluojamos

¹ Jarašiūnas E. Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija ir konstitucinė justicija // Lietuvos narystė Europos Taryboje. Vilnius, 1999. P. 100.

galimybės taikyti užsieniečių politinės veiklos suvaržymus; Konvencijos 17 str. draudžiama piktnaudžiauti teisėmis; Konvencijos 18 str. skirtas teisių apribojimo riboms.

Didelę Konvencijos straipsnių dalį sudaro nuostatos, skirtos Europos žmogaus teisių teismui.

Konvenciją šiuo metu papildo 12 protokolų (protokolas Nr. 12 dar negalioja). Kai kuriuose protokoluose taip pat formuluojamos kai kurios teisės – Konvencijos protokole Nr. 1 yra įtvirtintos tokios teisės, kaip teisė į nuosavybę (1 str.); teisė į mokslą (2 str.); teisė į laisvus rinkimus (3 str.). Konvencijos protokolą Nr. 1 Lietuva ratifikavo 1995 m. gruodžio 7 d.

Konvencijos protokole Nr. 4 formuluojamas laisvės atėmimo draudimas sutartinių prievolių nevykdymo atveju (draudimas įkalinti dėl skolos) (1 str.); judėjimo laisvė (teisė laisvai judėti ir pasirinkti gyvenamąją vietą) (2 str.); piliečių išsiuntimo iš savo šalies draudimas ir teisė sugrįžti į savo šalį (3 str.); draudimas kolektyviai išsiųsti užsieniečius (4 str.). Šį protokolą Lietuva ratifikavo 1995 m. balandžio 27 d.

Konvencijos protokolas Nr. 6 skirtas mirties bausmės panaikinimui. Jį Lietuva ratifikavo 1999 m. birželio 22 d.

Konvencijos protokole Nr. 7 formuluojamos tokios asmens teisės, kaip kiekvieno asmens, teismo nuteisto už nusikaltimą, teisė apskusti kaltinamąjį nuosprendį ar bausmę (2 str.); teisė į žalos atlyginimą dėl klaidingo nuosprendžio (3 str.); teisė nebūti dukart teisiamam ar nubaustam už tą patį nusikaltimą (4 str.); sutuoktinių lygybė civilinės teisės pobūdžio teisių atžvilgiu bei savo vaikų atžvilgiu (5 str.). Šį protokolą Lietuva ratifikavo 1995 m. balandžio 27 d.

Svarbus yra Konvencijos protokolas Nr. 12, skirtas asmens diskriminacijos uždraudimui. Jo pasirašymo procedūra prasidėjo 2000 m. lapkričio 4 d., jis dar neįsigaliojo. Šis protokolas ypač glaudžiai sietinas su valstybių vidaus teise, nes diskriminacijos draudimas bus vertinamas ir valstybės vidaus teisės požiūriu. Šio protokolo 1 str., skirtame bendrajam diskriminacijos uždraudimui, nurodoma, kad naudojimasis bet kuria įstatyme įtvirtinta teise yra užtikrinamas be jokios diskriminacijos dėl lyties, rasės, odos spalvos, kalbos, religijos, politinių ar kitokių pažiūrų, tautinės ar socialinės kilmės; priklausymo tautinei mažumai, nuosavybės, gimimo ar kitokios padėties; niekas negali būti diskriminuojamas jokios viešosios valdžios nė vienu paminėtu pagrindu¹. Ypač svarbus šio protokolo santykis su Konvencijos 14 str. (nors draudžiamos diskriminavimo sritys ir tokios pačios), jis yra siauresnis taikymo požiūriu, nes kalba apie naudojamąsi Konvencijoje pripažintomis teisėmis ir laisvėmis, o proto-

¹ Žmogaus teisės: Europos Tarybos ir Europos Sąjungos dokumentai. Vilnius, 2000. P. 45.

colas Nr. 12 taikymo požiūriu daug platesnis, kadangi yra skirtas valstybių įstatymuose esančios diskriminacijos draudimui.

Nors Konvencija ir buvo rengiama atsižvelgiant į 1948 m. JTO Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją, Konvencijoje dominuoja pilietinės ir politinės teisės. Konvencijos protokole Nr. 1 yra įvardyta ir tokia kultūrinė teisė, kaip teisė į mokslą; ir nors teisė į nuosavybę (protokolas Nr. 1) galima traktuoti ne tik kaip pilietinę, bet ir kaip socialinę žmogaus teisę, akivaizdu, kad socialinėms, ekonominėms ir kultūrinėms teisėms Konvencijoje beveik visiškai neskirta dėmesio.

Europos žmogaus teisių teismas, savo sprendimuose interpretuodamas vieną ar kitą Europos žmogaus teisių konvencijoje įvardytą teisę, kartais paliečia ir tokias socialines teises, kaip teisė į švarią aplinką¹, tačiau tai yra išimtiniai atvejai.

Socialinės, ekonominės teisės, pripažįstamos Europos Tarybos, yra reglamentuotos kitoje Europos Tarybos konvencijoje – Europos socialinėje chartijoje (ir pataisytoje Europos socialinėje chartijoje), tačiau ši Konvencija neturi tokio efektyvaus įgyvendinimo mechanizmo, ir dėl šios priežasties neprilygintina savo efektyvumu Europos žmogaus teisių konvencijai.

Kaip buvo minėta, 1995 m. sausio 24 d. Konstitucinio Teismo išvada buvo plačiai komentuojama Lietuvos teisininkų ir politologų. Kai kurie autoriai kritikavo Konstitucinio Teismo suformuluotą diferencijuotą požiūrį į Konvencijos taikymo galimybes civilinėje ir baudžiamojoje teisėje². Be to, nemažų diskusijų sukėlė ir šioje išvadoje Konstitucinio Teismo suformuluota nuostata dėl Konvencijos vietos Lietuvos teisės šaltinių sistemoje. Konstitucinis Teismas, nustatydamas Konvencijos tolygumą įstatymams, formulavo šią nuostatą ne interpretuodamas plačiau Kon-

¹ Sprendžiant bylą *Guerra ir kiti prieš Italiją*, (1998 m. vasario 19 d.), interpretuota Konvencijos 8 str. 2 dalis, kad valdžia negali kištis į privataus gyvenimo neliečiamumą, išskyrus, kai tai būtina demokratinėje visuomenėje siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ir nusikaltimams, taip pat gyventojų sveikatai apsaugoti ir kita. Šioje byloje valstybei nustatyta pozityvi pareiga kištis į privataus ir šeimyninio gyvenimo neliečiamumą siekiant apginti asmens gerovę. Šioje byloje skųstasi, kad valstybė nesiėmė tinkamų priemonių apsaugoti ir informuoti gyventojus apie chemijos fabriko taršą, ir dėl to kentėjo aplinkinių gyventojų sveikata ir gerovė.

² *Birmontienė T.* Žmogaus teisių problemos Lietuvos Respublikos dabartis ir perspektyvos. Vilnius. 1998. P. 121-122.; *Jočienė D.* Europos žmogaus teisių konvencijos taikymas užsienio valstybių ir Lietuvos Respublikos teisėje. Vilnius. 2000. P. 140-143.; ir kt.

stitucijos 138 str. (jis jį tik pacitavo primindamas, kad ratifikuotos tarptautinės sutartys yra sudedamoji Lietuvos Respublikos teisinės sistemos dalis, giliau šios nuostatos nenagrinėjo), bet remdamasis 1991 m. Tarptautinių sutarčių įstatymo 12 str. – Konvencijos „... nuostatos Lietuvos Respublikos teisės šaltinių sistemoje atitinka įstatymų lygmenį, kadangi 1991 m. gegužės 21 d. įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių“ 12 str. nustatyta, jog „Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys turi Lietuvos Respublikos teritorijoje įstatymo galią“. Norėusi atkreipti dėmesį, kad šis įstatymas¹ buvo priimtas dar iki 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos priėmimo ir galėjo būti Konstitucinio Teismo vertinamas ir atitikimo Konstitucijai požiūriu.

Taigi Konvencijos tolygumas įstatymams buvo Konstitucinio Teismo vertinamas remiantis įstatymo, o ne Konstitucijos, nuostatomis.

Dabar galioja kitas Tarptautinių sutarčių įstatymas, priimtas 1999 m. Jis kiek kitaip, nors gal ir nepakankamai aiškiai ir korektiškai, apibrėžia ratifikuotų sutarčių santykį su įstatymais numatydamas, kad konkurencijos (prieštaravimo) atveju pirmumas teikiamas ratifikuotoms tarptautinėms sutartims (Tarptautinių sutarčių įstatymo 11 str. 2 d. numatyta: jei įsigaliojusi ratifikuota Lietuvos Respublikos tarptautinė sutartis nustato kitokias normas negu Lietuvos Respublikos įstatymai, kiti teisės aktai, galiojantys šios sutarties sudarymo metu arba įsigalioję po šios sutarties įsigaliojimo, taikomos Lietuvos Respublikos tarptautinės sutarties nuostatos). Gal ir buvo galima šiame įstatyme bandyti tiesiogiai suformuluoti tokių sutarčių pirmumo paprastiems (ne konstituciniams) įstatymams principą? Tai ir atitinka šių dienų tikrovę, ypač Europos žmogaus teisių konvencijos požiūriu.

Prisiminkime, kad kai kurie autoriai yra siūlę Europos žmogaus teisių konvencijai Lietuvos teisėje suteikti konstitucinio įstatymo statusą². Vadovėlio pirmo skyriaus poskyryje „Lietuvos konstitucinės teisės šaltiniai“ jau nurodėme aplinkybes, kodėl nesinorėtų pritarti tokiai ganėtinai patraukliai nuostatai. Be to, reikėtų prisiminti, kad paties Konstitucinio įstatymo sąvoka Lietuvos konstitucinės teisės doktrinoje nėra pakankamai vienareikšmiai traktuojama. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 69 str., reglamentuojantis konstitucinius įstatymus, skirtas daugiau procedūriniais klausimams – jų priėmimo ir keitimo tvarkai (tokie įstatymai yra priimami, jei už juos balsuoja daugiau nei pusė visų Seimo narių, o keičiami ne mažesne kaip 3/5 visų Seimo narių dauguma; konstitucinių įstatymų sąrašą 3/5 Seimo narių balsų dauguma nustato Seimas). Kon-

¹ Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių įstatymas // Žinios. 1991. Nr. 16–415; 1992, Nr. 30–915.

² Jočienė D. Europos žmogaus teisių konvencijos taikymas užsienio valstybių ir Lietuvos Respublikos teisėje. Vilnius, 2000.

stitucijoje tiesiogiai net nepamirėta konstitucinių įstatymų (išskyrus tų, kurie keistų ar papildytų Konstituciją ir savaime įgautų jai tolygų statusą) viršenybė paprastų įstatymų atžvilgiu; tai turėtų būti aiškinama remiantis konstitucinės teisės doktrina.

Jeigu traktuosime Europos žmogaus teisių konvenciją kaip konstitucinį įstatymą, tai kils klausimas ir dėl jos santykio su Konstitucijos normomis, kadangi formaliai jos daugeliu atvejų sutampa. Tačiau vis tik kai kur Konvencijos normos kiek kitaip interpretuoja vieną ar kitą Konstitucijos įtvirtintą nuostatą. Konvencija yra keičiama priimant papildomus protokolus, o kaip jie bus inkorporuojami, ar reikės juos ratifikuoti ir papildomai priimti konstitucinio įstatymo pataisas. O jeigu Lietuva kurio nors papildomo protokolo neratifikuos, tai turėsime lyg ir du Konvencijos variantus (nors akivaizdu, kad ir šiuo metu, jeigu Lietuva kurio nors papildomo protokolo neratifikuoja, Konvencija veikia Lietuvos teisinėje sistemoje be neratifikuoto protokolo; tačiau kadangi Konvencija šiuo metu išlaiko aiškų vienareikšmį tarptautinės sutarties statusą vidaus teisėje, dėl to nekyla problemų).

Kadangi Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatos yra pripažįstamos ir Europos Sąjungos teisės dalimi, taigi jos statusas ateityje, Lietuvai tapus Europos Sąjungos nare, natūraliai sustiprės. Tai, kad kai kuriose valstybėse, pvz.: 1964 m. Austrijoje, Europos žmogaus teisių konvencijai buvo suteiktas konstitucinio įstatymo statusas, neturėtų būti besąlygiškai sektinas pavyzdys, o ir konstitucinių įstatymų doktrina įvairiose valstybėse skiriasi (Austrijoje daug konstitucinių įstatymų ir paprastų federalinių įstatymų, turinčių konstitucinių nuostatų).